

Csányi Gergely, Fehér Tibor és Máriási Dóra

KRITIKAI PSZICHOLÓGIA. LÉLEK ÉS KAPITALIZMUS

„A lélek egy politikai anatómia hatása és eszköze; a lélek a test börtöne.”

Michel Foucault

„A gazdaság az eszköz, de a cél a lélek megváltoztatása.”

Margaret Thatcher

„Ahhoz, hogy a pszichológia releváns legyen a valós élet számára, a valós étellel kell kezdődnie.”

Charles W. Tolman

A „kritikai pszichológia” olyan divatszóvá, úgynevezett „buzzworddé” vált, amit a kritikai elméletek és a pszichotudományok mindennemű kapcsolatára használni szokás. Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy vázlatosan áttekintsük azokat az elméleti hagyományokat, amelyekre ma kritikai pszichológiaként szoktak hivatkozni, akkor is, ha azokra az elméleti hagyományokra a saját korukban nem használták a „kritikai pszichológia” kifejezést. Majd egy külön fejezetben tárgyaljuk a „kritikai pszichológia” gyökereit Magyarországon. Végül az előzőek alapján megpróbáljuk meghatározni, hogy a kortárs pszichológiai és társadalomelméleti hagyományokkal kapcsolatban van-e értelme egyáltalán még kritikai pszichológiáról beszélni, és ha igen, mi lehet a kritika pszichológia definíciója, célja és feladata ma.

A kritikai pszichológia az utóbbi években folyóiratcikkekben (Máriási és Vida 2015; Csányi 2018) és baloldali online felületeken megjelent publicisztikákon (pl. Erős 2018a; Fehér 2018; Székely 2018), vitákon, kerekasztal-beszélgetéseken keresztül került be a hazai akadémiai és politikai köztudatba. Kettős természetének, párhuzamos pszichológiai és társadalomtudományos beágyazottságának köszönhetően sok érdeklődőt képes volt megszólítani, pszichológusokat, társadalomtudósokat és aktivistákat egyaránt. Ugyan a nemzetközi akadémiai és

baloldali nyilvánosságban már több évtizede jelen van a kifejezés (pl. Tolman 1991), de a nemzetközi – főképp angolszász – színtereken is a kritikai pszichológia reneszánszának lehetünk tanúi (Parker 2015, 2020; Arfken 2020, 2021).

A kritikai pszichológiát e tanulmány egyik szerzője munkatársával úgy határozta meg (Máriási és Vida 2015), hogy a kritikai pszichológia a kritikai elméletekből merítve felhívja a figyelmet a mainstream pszichológia rendszerigazoló szerepére, és részt vesz a társadalom formálásában. Emellett vállaltan baloldali, társadalomtudományi és interdiszciplináris keretben gondolkodik. Központi témája a hatalom és annak egyenlőtlen megoszlása, kiállítás az elnyomással szemben, mely akár a diszciplínán belülről is érkezhethet. Az emberi tapasztalat társadalmi beágyazottságát hangsúlyozza, és nem utolsósorban kiemelten fontosnak tartja a pszichológus társadalmi felelősségét (Steinitz és Mishler 2009). Támogat olyan törekvéseket, társadalmi mozgalmakat, melyek a mainstream pszichológiai kánonnal szemben küzdenek elismertségükért. A kritikai pszichológia kettős természetű ernyőfogalomként értelmezhető, hiszen tekintetét egyszerre irányítja társadalmi kérdésekre, valamint a pszichológia belső konfliktusaira (Fox, Prilleltensky és Austin 2009). A tágabban vett pszichológiai diszciplínához hasonlóan, mely különböző területekre, ágazatokra és szemléletekre osztható, létezik kritikai fejlődéslélektan, munkapszichológia, egészségpszichológia, szociálpszichológia (Gough, McFadden és McDonald 2013).

Ugyanakkor e meghatározás számtalan kérdést vet fel a pszichológia múltja és jelene és a kritikai pszichológia kapcsolatáról. A kritikai pszichológia időszerűségéről, a kritikai pszichológia koherenciájáról, sőt arról, hogy a kortárs pszichológiában van-e egyáltalán értelme mainstreamről és azzal szemben álló kritikai pszichológiáról beszélni. A következő tanulmányban vázlatosan bemutatjuk azokat a megközelítéseket és hagyományokat, amelyekre a kritikai pszichológia vagy kritikai pszichológiák épülnek, majd ezek alapján megkíséreljük megválaszolni a kritikai pszichológiával kapcsolatos kérdéseket.

A KRITIKAI PSZICHOLÓGIA ELŐKÉPEI ÉS ISKOLÁI

A kritikai pszichológia kifejezést valószínűleg a német kritikai pszichológiai iskolával kapcsolatban használták először, ugyanakkor egyrészt a kritikai pszichológia mai művelői más elméleti hagyományokban is előképeket látnak, másrészt a fenti meghatározást más elméleti hagyományok is kielégítik. Ebben a fejezetben négy elméleti hagyományt tekintünk át: 1.) a freudomarxizmust, 2.) a kultúrtörténeti vagy tárgyi tevékenység központú megközelítést, 3.) a német kritikai pszichológiai iskolát és 4.) a pszichológia-, illetve pszichiátrikakritikát.

WILHELM REICH ÉS A FRANKFURTI ISKOLA FREUDOMARXIZMUSA

A 20. századi „nyugati marxizmus” művelőinek saját koruk tapasztalatait kellett „összeolvasniuk” a marxi életművel. A „nyugati marxizmusnak” először arra kellett választ találnia, hogy a kapitalizmus válságtendenciái miért nem vezettek forradalomhoz, majd hogy a marxi történetfilozófiával és ideológiakritikával hogyan magyarázhatók azok a jobboldali diktatúrák, amelyekbe a válságtendenciák lokálisan torkolltak (az olasz fasizmus és a náci Németország), végül, hogy a második világháború után létrejövő amerikai hegemonia alatt (először a „jóléti” felívelő korszakban, majd a dupla olajsokk után, az úgynevezett „neoliberális” időszakban) elképzelhető-e még a proletárforradalom. A különböző marxizmusok művelői sokszor nyúltak a pszichoanalízis elméleti eszköztárához, hogy azt magyarázzák, hogyan termelődik újra a nem forradalmi szubjektum, és hogy az irracionalitás szemszögéből és a tudattalan szintjén magyarázzák, hogy a munkások miért nem ismerik fel a saját érdekeiket, vagy ha felismerik, miért nem cselekszenek annak megfelelően. Mindeközben a szubjektum- vagy szelfformálódásnak olyan mélypszichológiai elméleteit is létrehozták, melyek a tágabb viszonyrendszerre – a kapitalizmusra – koncentrálnak, ezzel hidakat képezve a pszichoanalitikus fejlődéslelektan, a személyiség- vagy szociálpszichológia és a kritikai elméletek között. Ahogy Wilhelm Reich (1970 [1933]: 19, ford. Erős 2001: 75) megfogalmazza:

„[...] a reakciós pszichológia a lopást és a sztrájkot feltételezett irracionális motívumok alapján szokta magyarázni. Az eredmény minden esetben reakciós racionalizáció. A [freudomarxista] szociálpszichológia egészen más megvilágításban látja a problémát: ami magyarázatra szorul, az nem az a tény, hogy az éhes ember lop, vagy a kizsákmányolt ember sztrájkol, hanem az, hogy az éhezők többsége miért nem lop, és a kizsákmányoltak többsége miért nem sztrájkol.”

A pszichoanalízis a kezdeteitől fogva egyszerre volt terápiás módszer és az emberről való gondolkozás egy módja – mondhatni *filozófiai antropológia*. A pszichoanalízis úgynevezett metapszichológiája Freud saját meghatározása szerint a metafizika tudományos helyettesítésére jött létre (Freud 1992 [1901]: 202). A pszichoanalízis emberképe egyszerre volt késői örököse a romantikának¹ mint egy módszer az én megismerésére, és – legalábbis részleges – szakítás a liberalizmus és humanizmus emberképével, mely a szubjektumot a születéstől olyan egységes szubsztanciának látta, amelyet az oktatásnak csak ki kell bontakoztatnia. A pszichoanalízis interpszichés dinamikákban létrejövő és széttöredezett szubjektumot feltételezett, melyben egyrészt belső harcok dúlnak, másrészt amelynek csak részleges hozzáférése van saját magához, harmadrészt mely folyamatos érdekellentétben van a kultúrával („civilizációval”). A pszichoanalízis ezért mint terápiás módszer az interpszichés élettörténet feltárására, a szubjektum számára hozzáférhetetlen (tudattalan) tudattartalmakhoz való hozzáférésre, és az (internalizált) kultúra és az *ego* között lévő feszültség oldására jött létre. Dahmer úgy határozza meg, hogy a pszichoanalízis „a neurotikus zavar élettörténeti értelmezése” (Dahmer 1975: 991), ebből következően „a pszichoanalízis mint az élettörténetre épülő pszichológia magába foglalja a szociális mátrix megértését” (Dahmer 1978: 19).² A mélylélektan dialektikus viszonyt feltételezett

1 Másképp megfogalmazva része volt az úgynevezett *romantikus rendnek*, tehát annak az eszmétörténeti hullámnak, mely nagyjából a reneszánszsal kezdődött és az én és a személyiség körüli kérdéseket helyezte a középpontba. Isd. Kőváry 2012: 17–40.

2 Fontos megjegyezni, hogy a korabeli „pszichotudományos” irányzatok mindegyikére jellemző volt, hogy társadalmi kérdésekkel (is) foglalkoztak. Isd. például a mentálhigiénés mozgalmat és az eugenikát (Kovai 2016a: 72).

a kultúra, az interpszichés szociális mátrix és az egyén között. Ezért a pszichoanalízis az individuum jellemzőit az élettörténetből és a kultúrából magyarázta, míg a pszichoanalitikus kultúraelmélet a szociális mátrixra és az egyénre vonatkozó pszichológia fogalmi keretének kitágítása volt. Freud A „kulturális” szexuális morál és a modern idegesség (2016 [1908]) című munkájában írt először az egyén és a kultúra szembenállásáról a „kultúra oldaláról”. Később a *Totem és tabu*ban (1990 [1913]) tett kísérletet, hogy az emberi kultúra kezdetét meghatározza, majd ezt követték sorra a kultúrával és szociabilitással foglalkozó könyvei, az *Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról* (1995 [1915]), a *Tömegpszichológia és én-analízis* (1995 [1921]), az *Egy illúzió jövője* (1991 [1927]), a *Rossz közérzet a kultúrában* (1982 [1930]), majd nem sokkal halála előtt a *Mózes és az egyistenhit* (1987 [1939]). Vele egy időben több követője is elkezdte a kultúra különböző területein alkalmazni a pszichoanalízist, például Karl Abraham (pl. 1909), Theodor Reik (pl. 1946) és Otto Rank (pl. 1919), illetve Róheim Géza (pl. 1999 [1934], 2009 [1974]) egész életműve a mélylélektanra épülő antropológiai elmélet kidolgozását és a terepmunkában való alkalmazását fedte le. A metapszichológiai kultúraelemzést az emberek együttélésének legabsztraktabb totális kereteként értelmezték. Ahogy a Freud-korabeli pszichoanalízis egyik legjelentősebb alakja, Ferenczi Sándor (1982 [1913]: 158) megfogalmazta: „Egy magasabb szempontból nézve tehát úgy a társadalom-, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan”. Freud (1994 [1933]: 200) pedig munkássága vége felé, utolsó (fiktív) előadás-sorozatában, amelyben még egyszer megpróbálta a nagyközönség elé tárni a pszichoanalízis eredményeit, így fogalmazott: „A szociológia ugyanis, mely az embereknek a társadalomban való magatartását vizsgálja, nem lehet más, mint alkalmazott lélektan, s szigorúan véve csak két tudomány létezik, tiszta és alkalmazott lélektan, valamint természettudomány.” A totalitásigény pedig kizárta a különböző elméleti keretek szintetizálásának lehetőségét. Ahogy Róheim Géza jegyezte meg keserűen a *Kultúra és személyiség* antropológiai iskola képviselőiről, akik inkább csak megihletődtek a pszichoanalízistől, mintsem egy az egyben átvették volna azt: „én próbáltam őket hígítatlan freudi borral kínálni, de nem akarták meginni” (Róheim 2009 [1974]: 164).

A pszichoanalízis és a marxizmus kapcsolatának részleges tárgyalására itt nincs hely, és könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja a kérdést (magyarul lsd. pl. Erős 2001, 2018b: 176–192; Etkind 1999 [1994]; Csányi 2018). Viszont fontos itt kiemelni, hogy amíg a pszichoanalízis a kultúra, a szociális mátrix, tehát a *társasság* kérdése felől vizsgálta az emberek együttélését, addig a marxizmus és polgári szociológia is a *társadalom* kérdését vizsgálta. Marx és a korabeli marxizmus termelési pozíciók és viszonyok együttesének látta a társadalmat, míg Weber társas cselekvések összességének. Ugyan ahogy a 20. század második felének strukturalista Freud-olvasatai hangsúlyozzák, az ödipális szituáció olyan struktúra, amely attól részben függetlenül működik, hogy éppen kik foglalják el benne a pozíciókat, ez *társas* (interpszichés) és nem *társadalmi* struktúra, mely csak a tágabb történeti szociális mátrixba (az anya és az apa is átélte gyermekként az ödipális szituációt) és a kultúrába (normák, tiltások, a társas kapcsolatok „esztétikája”, a műveltség „foka”) van beágyazva. A termelés, a politika, az osztályviszonyok, a társadalmi intézményrendszer mind csak ezeknek a pszichológiai interperszonális dinamikák következményének tűntek a korabeli pszichoanalitikusoknak, *a szociológiai értelemben vett társadalom* nem volt része a pszichoanalitikus metapszichológiának.

A 20. század első felének freudomarxistái abból a feltételezésből indultak ki, hogy a polgári háztartás – amit a pszichoanalitikusok rendszerint univerzalizáltak mint az ödipális szituáció kerete – eleve kapitalista termék és a kortárs kapitalizmus egyik alapvető struktúrája. A kapitalizmus, a polgári család, a politikai ideológia és a pszichikum közötti kapcsolatot a *karakter* fogalmával próbálták megragadni. Freudnál a karakter terápiás segédfogalom volt, és az egyénre jellemző pszichoszexuális fejlődés konfliktusaiból – a korai élettörténetből – fennmaradt jellemzőket jelölte (Freud 1995 [1908]; Abraham 1991 [1921]). Wilhelm Reich, aki a 1930-as évek elején egyszerre volt tagja a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek és a Német Kommunista Pártnak, a történeti materialista szemlélettel értelmezte újra a karakter fogalmát, lerakva ezzel a *társadalmi karakter*-koncepció eszmetörténetének alapjait. Értelmezésében „a pszichés karakterstruktúra nem egyéb, mint egy meghatározott kor szociológiai folyamatainak kikristályosodása” (Reich 1933: 16). Reich karakter-

koncepciójában a társadalmi viszonyok, a termelési mód és az abban elfoglalt pozíció mélypszichológiai (részben tudattalan) szinten formálják (alakítják) az egyént, ezért az egyének tudattalanul is rendszerkonformmá válnak a (polgári) család szociálpszichológiai mátrixán keresztül. Ezzel korát megelőzve az ideológiakritika egy olyan változatának alapjait dolgozta ki, melyben az ideológia nem elfedi a valóságot (vö. Kiss 2018), hanem eleve olyan pszichés struktúrák jönnek létre a kapitalista termelésbe ágyazott polgári család szocializációja révén, amik rendszerkonform cselekvésre predesztinálják az egyént.

„[A] meghatározott társadalmi rendszerekhez meghatározott átlagos emberi struktúrák rendelhetők, vagy másképp kifejezve, minden társadalmi rendszer megteremti azokat a karaktereket, amelyek a fennmaradásához szükségesek. Az osztálytársadalomban mindenkéltől az uralkodó osztály az, amely a nevelés, illetve a család intézményeinek segítségével pozícióit biztosítja, és ideológiáját a társadalom minden tagjával szemben érvényesíti. Nem elégszik meg azzal, hogy átplántálja ideológiáját az emberekbe. Nem arról van szó, hogy különböző beállítással és véleményekkel elkendőzi a valóságot. Inkább egy olyan gyökerekig hatoló folyamatról beszélünk, amely arra irányul, hogy a társadalom minden rétegében, minden felnövekvő generációban, az adott társadalmi rendnek megfelelően változtassák meg és alakítsák ki a pszichés struktúrákat” (Reich 1983 [1933]: 203).

A frankfurti Társadalomkutatási Intézethez köthető szerzők szintén a marxista ideológiakritika keretein belül értelmezték a pszichoanalízist – egyaránt támaszkodva Reich karakter- és Lukács hamistudat-koncepciójára.³ Reich karakterkoncepciója azért volt vonzó a „Frankfurti Iskola” képviselőinek, mert a marxi ideológiakritika és a lukácsi hamis tudat önmagában nem volt igazán revelatív arra kérdésre, hogy különböző társadalmakban hogyan jönnek létre különböző ideológiák, és azoknak hogyan vetődnek alá az egyének. Alapvető feltevésük volt, hogy a náci államnak előbb náci társada-

3 Noha Erich Fromm munkássága szemlátomást sokban támaszkodott Reichére, ő inkább a különbségeket próbálta hangsúlyozni (Fromm 1970 [1932]).

lomnak kell lennie *valahogy*, és erre Reich koncepciója alkalmasnak bizonyult:

„[M]eg kell vizsgálnia a közvetlen anyagi lét (élelem, lakás, ruha, munkafolyamat), az életmód és a szükséglet-kielégítés módja, valamint az úgynevezett társadalmi felépítmény, tehát az erkölcs, a jog, az intézmények hatását az ösztönapparátusra, és a lehető legteljesebben meg kell határozni azt a végtelenül sok közbülső tényezőt, amelyek segítségével az 'anyagi alapok' az 'ideológiai felépítménybe' beépülnek” (Reich 1983 [1933]: 204).

Tehát a Frankfurti Iskola szerzői arra törekedtek, hogy olyan kritikai elméletet teremtsenek, amelyben az „ideológiai felépítmény” és a „gazdasági alap” közé beékelt mélylélektan magyarázatot ad arra, miként termelődik folyamatosan újra az egyén szintjén a társadalmi elnyomás (Erős 2001: 191–238; Felkai 2007: 386–400). Erich Fromm egy olyan analitikus szociálpszichológia megteremtését tűzte ki célul, amely a szociológia tárgykörébe tartozó jelenségek pszichológiai oldalát, illetve a pszichológiai jelenségek társadalmi hátterét vizsgálja. Megpróbálta igazolni, hogy az osztályoknak nemcsak sajátos gazdasági struktúrájuk, hanem sajátos libidinózus struktúrájuk is van (Fromm 1970 [1932]: 138). Fromm érvelése szerint az ideológia mint tudásszociológiai kategória a társadalmi karakterben mint mélypszichológiai kategóriában gyökeredzik. Egy adott osztály a megváltozott gazdasági (termelési) körülményekre pszichológiailag és ideológiailag egyaránt reagál, a megváltozott külső körülményekre belső változással válaszol, részesévé válva így a változásnak. Ahogy írja:

„Bennünket azonban nem annyira az egyéneket megkülönböztető sajátosságok érdekelnek, hanem karakterstruktúrájuknak ama része, amely a csoporttagok többségénél azonos. Ezt nevezzük társadalmi karakternek. A társadalmi karakter szükségképpen kevésbé konkrét, mint az individuális karakter. A társadalmi karakter [...] csak [a] vonások némelyikét öleli föl, azaz azt a leglényegesebb magot, amely a csoport tagjai többségénél karakterstruktúrájában a csoportra jellemző közös, alapvető tapasztalatok nyomán [...] kialakult” (Fromm 1993 [1941]: 225).

Fromm értelmezésében az egyén a történelmi szükségszerűséget internalizálja tudatalatti szinten:

„A karakter szubjektív funkciója abban áll, hogy arra ösztönzi őt: a gyakorlat szempontjából szükséges módon cselekedjék, és egyben pszichológiai szempontból is kielégülést nyújtson számára. [...] A társadalmi karakter a külső szükségszerűségeket teszi belsővé, s ily módon az egyén energiáit az adott gazdasági és társadalmi rendszer szolgálatába állítja” (Fromm 1993 [1941]: 230).

A frankfurtiak először azt próbálták magyarázni, hogy a német munkások miért nem potenciális forradalmárok, később a hitleri Németország borzalmait, majd azt, hogy a jóléti állam hogyan semmisítette meg a forradalomnak még a lehetőségét is, egészen tudatalatti szintig. A frankfurti Társadalomkutatási Intézet munkatársai 1929 és 1931 között kérdőíves kutatást végeztek a német munkások és alkalmazottak körében, amelyben a társadalmi csoportok politikai folyamatban betöltött szerepét és a pszichés struktúrák összefüggéseit vizsgálták. A kérdőíveket is feldolgozó *Tanulmányok a tekintélyről és a családról* (Horkheimer 1936) című kötet leginkább Max Horkheimer, Herbert Marcuse és Erich Fromm nevéhez fűződik. A kötetben kezdtek el kidolgozni a társadalmi tekintély és a tekintélyelvű karakter koncepcióját. A tekintélyelvű karakter, mely a szexuálpszichológiai szadomazochista karakter politikai pszichológiai megfelelője, a freudomarxizmus legnagyobb karriert befutott koncepciója. E karakter hajlamos a gyengék kirekesztését és az erősek hatalmát magába foglaló ideológiák elfogadására – mint például a fasizmus. Fromm (1993 [1941]) ezzel az elméleti megalapozással adta pszichohistorikus magyarázatát a náci Németország létrejöttének. Értelmezésében a hitleri Németországhoz a tekintélyelvű és a konformista karakterek túlsúlya vezetett.

A Frankfurti Iskola a háború után az Egyesült Államokba szakadt tagjai számára az 1950-es és 1960-as években a két fő kérdés az volt, hogy elképzelhető-e fasizmus az Egyesült Államokban, és hogy a II. világháború után kiépülő jóléti kapitalizmusban (az amerikai hegemónia „A” fázisában) van-e remény a forradalomra. Herbert Marcuse két könyvet írt a témáról, *Az Érosz és civilizációt* (1966 [1955]) és

Az *egydimenziós embert* (1990 [1964]). Marcuse elmélete szerint a késő ipari civilizációk kialakulásánál történt egy törés a forradalmak és uralmak egymást követő rendjében. A technikai fejlődés a késő ipari civilizációban érte el a természet feletti uralomnak azt a szintjét, amely mellett már a represszió racionalitása, amely az erőforrások és így az öröm szükségességén nyugodott, érvényét veszítette. A késő ipari civilizációban a represszió már nem a technikai fejlettség hiánya és a nem kielégítő mennyiségű javak miatt maradt fent, hanem azért, hogy fenntartsa egy elitcsoportnak a hierarchiában elfoglalt magas pozícióját. Mivel az elitcsoportok már nem tudták kontrollra felhasználni a termelés hiányosságából adódó racionalizációt, így maga a termelés vált a totális ellenőrzés eszközévé. A késő ipari civilizáció termékei, mint például a popkultúra, „leigázzák a tudatot” és a fogyasztás rendjébe csatornázzák a szexualitást. Míg a megelőző civilizációkat a libidó munkaerővé szublimálása tette lehetővé, a késő ipari társadalmaknak alapvető pszichológiai mechanizmusa lesz a represszív deszublimáció, mely az ösztönkésztetések a fogyasztás rendje szerint való szublimálatlan vagy alig szublimált kiélése. Míg Reich és Fromm Németországban többé-kevésbé egyeneságú következménynek látták a polgári háztartás tekintélyelvű patriarchájából a karizmatikus és tekintélyelvű vezetők elfogadására való hajlandóságot, addig Marcuse az 1950-es és 1960-as évek Amerikájára vonatkoztatva azt hangsúlyozta, hogy az én-formálódásban megnő a popkultúra és a kortársak szerepe, és míg az apa tekintélye ellen lehetséges a lázadás és így a forradalom is, addig a modern államapparátus, az iskolarendszer és a popkultúra személytelenül absztrakt. Mindez sajátos, transzcendenciára képtelen pszichológiai karaktert hozott létre, ami miatt az egyén már tudati, illetve tudattalan szinten képtelen a forradalomra, hiszen nem képes más, jobb világot elképzelni, mint amiben él. Marcuse szerint a késő ipari civilizáció az egyént tudattalan szinten fosztotta meg a kritika és ezzel a forradalom lehetőségétől: az ember egydimenzióssá vált.

Marcusénál hangsúlyosan megjelent a probléma, miszerint Freudnál az egyén és a civilizáció szembenállása filozófiai antropológiai jellegű és univerzális, míg a marxizmus abból indul ki, hogy a kizsákmányolás és elnyomás történeti jelenségek. Marcuse ennek az antagonizmusnak a feloldására vezeti be a „többletrepresszió” fogalmát, mely az a represszió (elnyomás és ösztönszublimációs kényszer),

mely az adott történeti-társadalmi körülmények között túl van a civilizáció fenntartása miatt szükséges represszió (Freud), és funkciója csak az uralkodó osztály hatalmának fenntartása (Marx).

FRANTZ FANON

A német-amerikai freudomarxizmussal részben párhuzamosan Frantz Fanon a francia gyarmaton, Martinique szigetén született fekete bőrű pszichiáter és politikai filozófus a gyarmati felszabadító és dekolonizációs kritikai pszichológiai irányzatok alapjait fektette le az 1950-es években pszichoanalitikus keretben. Fanon legnagyobb hatású könyve, a *Black Skin, White Masks* (2008 [1952]) elején tisztázza episztemológiai alapállását (4–5). Eszerint megközelítése alapvetően pszichológiai, de egy olyan jelenség pszichológiai elemzésére vállalkozik, amely első sorban nem pszichológiai, hanem gazdasági. Mint írja:

„Mielőtt belekezdének az eset tárgyalásába, előre kell bocsátanom néhány dolgot. Az elemzés, amelyre vállalkozom, pszichológiai jellegű. Ennek ellenére nyilvánvaló számomra, hogy a fekete ember elidegenedtségének teljes megszüntetése a társadalmi és gazdasági realitások azonnali felismerését követeli meg. Ha van kisebbségi komplexus,⁴ akkor az egy kettős folyamat eredménye:

- először is gazdasági;
- másodszor ennek a gazdasági kisebbségnek az internalizálása – vagy jobban mondva epidermalizálása”⁵ (4).

Fanon tehát egy materialista politikai pszichológia vagy pszichológiai politika vázlatát írta meg, markánsan szembehelyezkedve a pszichologizmussal, ebben az esetben azzal a nézettel, hogy a rasszizmus alapvetően az egyén egy individuumpszichológiai sajátossága. Transznacionális (koloniális) kapcsolatokon keresztül mutatta be az egyéni

4 A kisebbségi komplexus eredetileg a pszichoanalitikus mozgalomban Freud által eretneknek nyilvánított, és az individuumpszichológia megalapítójaként ismert Alfred Adler nevéhez fűződő fogalom. Adler (1994 [1933]) nagy jelentőséget tulajdonított a kompenzációs motivációknak az emberi cselekvések megértésében.

5 „Bőriesítése”, a bőrfelszínhez kapcsolása. Itt pszichológiai értelemben használatos, tehát a bőrszínhez tartozó identitáshoz való asszociatív hozzákapcsolásra utal.

identitás gazdasági, társadalmi és politikai beágyazottságát. E projekt célja kettős volt, először is bemutatni azokat a folyamatokat, ahogy a lélek, a gazdaság és a hatalom összekapcsolódik, másodsor rámutatni, hogy a dekolonizációs stratégiának magába kell foglalnia a mélylélektant is.

Fanon érvelése szerint annak következtében, hogy a gyarmatosítás során a fekete bőrű lakosságot egy szisztematikus kizsákmányolás transznacionális rendszerébe integrálták és ennek során a képzeletben a természethez, a vadsághoz és a szexuális tabuhoz kapcsolták, olyan fekete bőrű szubjektumot hoztak létre, aki folyamatos disszonanciában él azáltal, hogy részben a gyarmatosítók szemszögéből érzékeli saját magát, a külső gyűlöletet belsővé teszi, és egy „fóbiás tárgygal” azonosul. Fanon példája, mikor egy fehér bőrű kisgyerek a vonaton felkiált, hogy „Nézd Mama, egy néger! Félek tőle!” (84), annak példája, hogy a domináns kultúra „fóbiás objektívációja” hogy válik a fekete bőrű identitás részévé. Ennek következtében a „néger viselkedése egy kényszerneurotikushoz teszi őt hasonlóvá, vagy ha úgy tetszik, olyan, mintha folyamatosan egy reaktív neurotikus állapotba kerülne. A színészbőrű emberben állandóan van egy készlet, hogy elfusson saját személyisége elől, hogy megszüntesse saját jelenlétét” (43).

Ugyanakkor Fanon számára a mélylélektan nemcsak az elemzésnek, hanem a politikai stratégiának is eszköze. Ahogy a különböző mélylélektani irányzatok (a pszichoanalízis, az analitikus pszichológia és az individuumpszichológia) az egyéni neurózis megszüntetésének diszciplínáiként jöttek létre, úgy Fanon saját politikai pszichológiáját a kollektív neurózis megszüntetésének eszközévé kívánta tenni. A könyv eredeti címe az lett volna, hogy *Esszé a fekete ember elidegenítésének megszüntetésére*; ennek szellemében Fanon úgy gondolta, hogy a forradalmi cselekvés első mozzanata, hogy az elnyomottak képesek legyenek szolidárisnak lenni egymással, ehhez viszont az szükséges, hogy megszűnjenek „fóbiás tárgyként” megélni magukat és egymást, tehát hogy *levessék fehér maszkjukat*.

FREUDOMARXIZMUS ARGENTÍNÁBAN

Ezzel szintén majdnem párhuzamosan az 1950-es években Argentínában is freudomarxista megközelítések bontakoztak ki, főleg Enrique Pichon-Rivière-hez és tanítványához, Jose Blegerhez köthetően (Losso, de Setton és Scharff 2017; Lisman-Pieczanski és Pieczanski 2015; Rey és Martínez 2013). Pichon-Rivière a fantázia szerepét hangsúlyozta a politikai cselekvésben, nagyrészt megelőzve ezzel az egész „nyugati marxista” és főleg a poszt-marxista hagyományt. Pichon-Rivière sok elméleti hagyományra támaszkodott, de kiemelten fontos volt számára a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolája. Egy olyan szociálpszichológia mellett érvelt, mely a társadalmi struktúra és szubjektum „belső világának” dialektikájára koncentrált.

„Melanie Klein iskolájának hozzájárulásai szerint megfigyelhetjük, hogy ezek internalizált társadalmi viszonyok, olyan viszonyok, amelyeket belső kapcsolatoknak nevezünk, és amelyek az ego területén belül reprodukálják a csoport- vagy gazdasági viszonyokat. Ezek a kapcsolati struktúrák, amelyek magukba foglalják a szubjektumot, a tárgyat és egymás közötti kapcsolataikat, rendkívül korai tapasztalatok alapján alakulnak ki (...). Hasonlóképpen, az egész tudattalan lelki életet, vagyis a tudattalan fantázia birodalmát a belső tárgyak (belső csoport) és a külső világ tárgyai közötti állandó dialektikus kölcsönhatásnak kell tekintenünk” (Pichon-Rivière 1971, idézi Lisman-Pieczanski és Pieczanski 2015: 377).

Pichon-Rivière főleg Henri Lefebvre marxizmusa alapján újraértelmezve a tárgykapcsolati iskola belátásait fejtette ki a belső kapcsolat (*el vinculo*) fogalmát, mely a belső tárgyak (és a szelf) közötti belső viszonyokra utal, és a társadalmi viszonyok szubjektív internalizációja által jön létre. A viszony dialektikus, tehát a külső interakciók alakíthatják a belső kapcsolatokat és a belső kapcsolatok meghatározzák az interakciókat, a társadalomról alkotott elképzeléseket és ideákat. Pichon-Rivière számára a belső világ a külső világgal való interakciók strukturális lenyomata, a terápia célja pedig a psziché konzervativizmusának csökkentése azáltal, hogy nagyobb teret nyit a társadalmi progressziókról szóló fantáziáknak és a progresszív társadalmi cselekvésnek.

Pichon-Rivière tanítványa, Jose Bleger az előbbi dialektikus megközelítésére támaszkodva kritizálta a késői Freudot, és a korai

Freud politikai-társadalomelméleti jelentőségét hangsúlyozta. Bleger felfogásában a viselkedés olyan rendszer, amely magába foglalja az emberi cselekvéseket és ahogy az ember azokat, illetve annak környezetét szubjektíve megéli. Ezáltal a korai Freudra és Pichon-Rivière-re támaszkodva a struktúra és ágencia egy olyan megközelítést dolgozta ki, melyben a társadalmi környezet meghatározza a cselekvést, de nem mechanikusan, hanem az egyéni szubjektivitáson keresztül. Bergernél a cselekvés, a struktúra és a szubjektíváció egy dialektikus rendszert alkot egyoldalú meghatározottságok nélkül. Bleger mellett érvelt, hogy a korai Freud innovatív belátásait, miszerint az egyén tünetei, cselekedetei, viselkedései csak saját társadalmilag beágyazott élettörténetéből érthetők meg, háttérbe szorította a késői Freud metapszichológiája, mely Freud minden igyekezete ellenére metafizikaként funkcionált, így az egyéni értelmezéseket háttérbe szorították az elméleti sémák. Bleger számára a kritikai pszichológia központi alakja a fiatal Freud volt és az a belátás, hogy a társadalmi cselekvés csak a társadalmi viszonyok szubjektívációja felől érthető és szervezhető meg.

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az 1960-as évek után Freud strukturalista olvasatai főleg a politikai filozófiában és a poszt-marxizmusban kezdtek el hatást kiváltani. Mindeközben a pszichoanalitikus elméletben és terápiás gyakorlatban a tárgykapcsolati, az ego- és szelfpszichológiai irányzatokban a társasság, főleg a korai (preödipális) anya-gyerek kapcsolat még több dimenzióban hangsúlyossá vált. Olyan irányzatok jöttek létre, mint az interperszonális pszichoanalízis (Sullivan 1953) és a tranzakcióanalízis (Berne 2013 [1964]), melyek problémafelvetéseikben és szemléletükben kapcsolódtak az amerikai szociálpszichológia tágabb hagyományához. Emellett főleg Erik Erikson munkássága nyomán a kulturális sokszínűség és az elhárító mechanizmusok kultúrafüggősége is figyelmet kapott a pszichoanalitikus elméletben és a terápiás gyakorlatban egyaránt. Ahogy Erikson (2002 [1950]: 107) írja: „Ha a pszichoanalízis mostanáig megkülönböztette a pszichoszexuálist a pszichoszociálistól, (...) igyekeztem hidat verni e kettő közé.” De a freudomarxista hagyomány a pszichoanalízis terápiás elméletére és praxisára nemigen volt hatással. Sőt a pszichoanalitikus politikai pszichológiai olyan művelői, mint például Vamik Volkan (2020) visszatértek ahhoz a hagyományhoz,

hogy individuumpszichológiai fogalmakat terjesztenek ki társadalmi jelenségekre (magyarul lsd. pl. Borbándi 2013). Freud *Tömegpszichológájához* és az amerikai szociálpszichológiai hagyomány néhány képviselőjéhez hasonlóan abból a – szociológiailag naiv – feltevésből indul ki, hogy az egyes nemzetállamok társadalmi nagy csoportok és a társadalmi-politikai folyamatok csoportszintű pszichés mechanizmusok eredői. A Reichtől Marcuséig terjedő freudomarxista hagyomány megmaradt egy érdekes eszmetörténeti epizódnak a pszichoanalízis és a marxizmus határán, a lacani pszichoanalízis viszont alapjaiban írta át a kortárs (poszt-)marxizmust. A marxizmus és a kritikai elméletek ugyanakkor nem tudtak penetrálni, se a pszichoanalízis elméleti apparátusába, se a terápiás praxisába.

A KULTÚRTÖRTÉNETI VAGY TÁRGYITEVÉKENYSÉG-KÖZPONTÚ MEGKÖZELÍTÉS

A Szovjetunióban az októberi forradalom után az 1920-as évekre elkezdődött a gazdaság, a társadalom a jog és a kultúra átalakítása először még abban a reményben, hogy a Szovjetunió mint a leggyengébb láncszem lesz a világorradalom szikrája. Ez a forradalmi elmélet és praxis összekapcsolásán alapult, tehát a párt mint „a proletár osztálytudat szervezeti alakja” (Lukács 1971 [1923]: 645) az elmélet és a gyakorlat, a kultúra és a politika osztályszemléletű összekapcsolásában az egész szovjet proletariátust próbálta osztályérdekein keresztül megragadni. Ezzel próbálta előmozdítani az új forradalmi munkásszubsjektum létrejöttét és tudatosan előremozdítani a történelmet a világgkommunizmus felé (Lenin 1977 [1902]; Krausz 2007, 2008).

Az „új ember kovácsolásában” hamar előtérbe kerültek a különböző pszichotudományok, mint a „kovácsolás technikái”. Az 1920-as évek eleji forrongásban még jelen voltak Oroszországban, illetve a Szovjetunióban pszichoanalitikus és freudomarxista kezdeményezések (Etkind 1999 [1994]; Erős 2001: 86–108). Például 1925-ig Moszkvában működött Vera Schmidt gyermekotthona, ahol pszichoanalitikus belátások szerint elfojtások nélkül próbálták nevelni a gyermekotthon növendékeit. Az intézet Lenin feleségének, Nagyezsda Krupszkajának a támogatását élvezte, azt meglátogatta Wilhelm

Reich is, és amikor Schmidt 1923-ban Bécsben és Berlinben járt, Freud is élénk érdeklődést mutatott a gyermekotthon iránt. A „nyugati” freudomarxisták közül Reich tett erőfeszítéseket, hogy a szovjet kommunisták számára elfogadhatóvá tegye a pszichoanalízist, a szovjet kommunisták közül pedig Trockij vette a védelmébe a mélylélektant, például több levelet írt az egyre jobban mainstreammé váló reflexológia vezető kutatójának, Pavlovnak, melyekben amellet érvelt, hogy a pszichoanalízis nem ellentétes a reflexológiával. A korszak kultúrpolitikájára jellemző, hogy egy darabig akörül ment a vita, hogy a pszichoanalízisről lehántható-e a polgári idealizmus, tehát hogy alapjaiban összeegyeztethető-e a dialektikus materializmussal és a történeti materializmussal, majd az 1920-as évek második felében ehhez még hozzájött, hogy összeegyeztethető-e a lassan hivatalos állami pszichotudományá váló pavlovi reflexológiával. Vigotszkij és Lurija, két kezdetben „ortodox” freudomarxista az 1920-as évek második felétől Freud Pavlov nyelvére való lefordításától várta a Freud–Marx-szintézis lehetőségét. Ugyanakkor a kritikai pszichológia történetének szempontjából meg kell jegyezni, hogy ez a kezdeményezés éppen a pszichoanalízis kritikai potenciálját semlegesítette, mert az egyén és civilizáció szembenállásának tézise nem volt alkalmazható egy olyan pszichológiában, aminek egyik tétele az volt, hogy az egyén és a civilizáció szembenállása nem szükségszerű filozófiai antropológiai, hanem történeti jelenség, és amely deklarálta, hogy a jelenlegi szovjet társadalom a lehető legemancipatorikusabb. Nem függetlenül a Trockij és Sztálin közötti hatalmi harctól, illetve a reformista vagy radikális ellenzéki hangok elleni lejárató kampányoktól, az 1920-as évek végére főleg a Gyeborin-csoport által végzett propagandamunkának köszönhetően minden úgynevezett „freudizmus” reakciós ideológiának kezdett számítani.

Ugyanakkor az 1930-as évektől kialakult az igény egy többé-kevésbé egységes szovjet pszichológiára. A kortárs „nyugati” pszichológiákban is megvolt az a dilemma, hogy a pszichológia vagy lemond a tudatról, „fekete doboznak” tekinti azt, mint a részben a pavlovi reflexológiára épülő amerikai behaviorizmus, vagy olyan tudománytalan módszerekhez nyúl, mint az introspekció. A marxista pszichológia számára ez úgy merült fel, hogy a forradalmi tudat pszichoteknikája nem mondhatott le az (osztály)tudatról mint elemzési tárgyról,

de mint materialista tan nem is eshetett a metafizika és a fenomenológiai redukció veszélyével járó introspekció csapdájába. Másrészt a pavlovi reflexológia nemigen tudott mit kezdeni „magasabb pszichikus jelenségekkel”, mely egyrészt nem tette alkalmassá, hogy az élet minden területét lefedő pszichotechnika elméleti alapja legyen, másrészt a biológiai és a kulturális („lelki” vagy „magas pszichikus”) diszciplináris kettéválasztása a karteziánus idealizmus visszatérésével fenyegetett. Ezek a dilemmák hívták életre azt a pszichológiai iskolát, ami legelső sorban Vigotszkij nevéhez fűződik, és amit legtágabban tevékenységcentrikus megközelítésnek hívhatnánk, de szokás kultúrtörténeti iskolának is nevezni. Vigotszkij a kezdeti freudomarxista pozícióját feladva egy olyan pszichológia kidolgozásába kezdett, ami nemcsak abban az értelemben materialista, hogy összeegyeztethető a marxizmussal, hanem valóban megvan benne a „praxis dialektikája”, tehát egyrészt a marxi elméletből táplálkozik, másrészt a konkrét forradalmi praxis szempontjából is releváns (Kis 1967; Váriné Szilágyi 1974).

Az iskola alapvető belátásai, hogy a magasabb rendű pszichés funkciók nem érthetők meg közvetlenül az agy funkciójaként, mivel ezek történetileg (már mint nem evolúciós, hanem társadalomtörténeti léptékben) alakulnak ki (Lurija 1974 [1971]). Tehát a materialista pszichológia lényege nem az, hogy belátja, hogy a magasabb rendű pszichikus folyamatoknak nincs szerepe a viselkedésben, vagy hogy ezzel nincs dolga a pszichológiának, hanem hogy belátja, hogy a „tudat az ember anyagi összetevékenységének nélkülözhetetlen momentuma s egyúttal következménye is: a pszichikumnak ez a sajátosan emberi szintje csak az emberi gyakorlat szintjén jöhet létre” (Kis 1967: 974). Pavlovi vagy behaviorista szóhasználattal az iskola azt hangsúlyozta, hogy a viselkedéseket kiváltó ingerlők (triggerek) az ember esetében nem természetiek, hanem maguk is sokszor emberi tevékenység termékei. A tárgyi környezettel való interakció más emberek által közvetített, azzal, hogy a felnőtt bevonja a gyereket a társas tevékenységbe, kapcsolatba kerül az objektíválódott munkával, az ember alkotta kultúrával, így alakulnak ki a magasabb rendű pszichés képességei, tehát a magasabb rendű pszichés képességek a társas (tehát intragenerációs közvetített) és társadalmi (intergenerációs közvetített) tevékenységek által jönnek létre.

„Ez a döntő különbség Vigotszkijnak a marxista történetfilozófián alapuló történelmi pszichológiai elmélete és a legkülönbözőbb rendű és rangú 'szociálpszichológiák' között, amelyekkel időnként össze szokták keverni. Valamennyi szociálpszichológiai elmélet abból a rejtett feltevésből indul ki, hogy az individuum többé-kevésbé kialakult formában magában hordja pszichikus természetét, társadalmi viszonyai csupán meghatározott irányban befolyásolják képességeinek alakulását. Úgy tesz fel tehát a kérdést: hogyan módosulnak az egyén pszichikai működései a közösségben, hogyan megy végbe az eredetileg individuális képességek szocializációja, a társadalom normáihoz történő adaptációja. Vigotszkij nem a választ, hanem a kérdést magát fordítja meg. Nem azt kérdezi: hogyan szocializálódnak az eredetileg individuális képességek, hanem azt: hogyan válnak az eredetileg társadalmi közvetítések pszichikus közvetítéské. A társadalom ebben a felfogásban nem a fejlődés végén, hanem a fejlődés elején van” (Kis 1967: 986).

Ahogy Vigotszkij (1979 [1935]: 57, kiemelések az eredetiben) megjegyzi:

„Az *interpersionális folyamat átalakul intraperszonális folyamattá*. A gyermek kulturális fejlődésében minden funkció kétszer jelenik meg: először társadalmi, majd egyéni szinten; először mint az emberek között (*interpszichikus*) funkció, majd a gyermekben belül (*intrapszichikus*) funkció. Ez egyaránt vonatkozik az akaratlagos figyelemre, a logikai emlékezetre és a fogalmak kialakulására. Minden magasabb rendű funkció individuumok közötti tényleges viszonyokból ered.”

Ez többet jelent, mint hogy a társadalmi viszonyokról alkotott gondolatok, tudások és érzelmek internalizálódnak vagy interiorizálódnak. Nemcsak a psziché „tartalma”, hanem struktúrája is „kívülről jön”, a magasabb rendű pszichikai folyamatok forrása a szervezeten kívül van. Tehát az emlékezés vizsgálatánál nem az a lényeg, hogy különböző történelmi-társadalmi időszakokban mi az emlékezet tartalma, hiszen triviális, hogy az emberi életút társadalmilag beágyazott, hanem magának az emlékezésnek a módja, az, ami nem genotipikus, hanem a társadalom története által meghatározott tevékenységi-szervezési formákra támaszkodik (Lurija 1974 [1971]:

444). Tehát a materialista pszichológia kérdésfelvetése nem az, hogy az individuum mire emlékszik, hanem, hogy hogyan emlékezik. Az interiorizáció Vigotszkijnál az, amikor a külső társadalmi struktúrák belső pszichológiai struktúrákká (és nem tartalmakká) válnak. Ez a megközelítés a tevékenység és a psziché, illetve a társadalom és az individuum dialektikus egységét volt képes megfogni.

Rubenstein, Vigotszkij közvetlen munkatársa Marxot mint pszichológiai teoretikust vizsgálta az 1930-as években. Rubenstein Vigotszkijjal rokon megállapítása az volt, hogy a tevékenységet és a pszichét nem lehet külön vizsgálni, hanem a tudat és a tevékenység egységéből kell kiindulni. Mint írja: „az ipar előttünk álló, érzékelhető pszichológia” (Váriné Szilágyi 1974: 15). Leontyev (1974 [1960]), Vigotszkij másik munkatársa azt hangsúlyozza, hogy a szerszám például tárgyiasult emberi képesség, közelebbről a kéz motoros képességének fejlődéséből jött létre. De honnan jön a kéz motoros fejlődése? Azokból a társadalmilag közvetített emberi tevékenységekből, melyet az egyes individuumok belsővé tesznek. Ugyanígy a nyelv a magasabb rendű pszichés funkcióknak előfeltétele, közvetítője és terméke is egyben, tekintve, hogy a nyelv nemcsak a tudati tartalmak elraktározásának „kódja”, hanem a gondolkodás struktúráinak determinánsa is.

A különböző szovjet tevékenységközpontú megközelítések annyiban nem voltak kritikaiak, hogy a szovjet rendszert nem kritizálták, sőt valamelyest „állami pszichológiák” voltak – noha az 1938-as párthatározat a pedológia általános bírálatával együtt Vigotszkijt is elmarasztalta, később, az SZKP XX. kongresszusa után rehabilitálták –, de a szubjektumképződésnek olyan valóban történeti materialista, illetve dialektikus materialista megközelítését dolgozták ki, mely a későbbi (német) kritikai pszichológiának is az alapja lett.

A NÉMET KRITIKAI PSZICHOLÓGIAI HAGYOMÁNY

Az 1968–69-es diáklázadások jelszavai között fontos szerepet kapott a tudattalan felszabadítása, a pszichoanalitikus, illetve a freudomarxista szempont. Reichet is felkapták a diákok, de még nála is jobban Marcusét. Nevekkal és címeikkel ruházták fel, nevét pedig jelszóvá tették:

„Herbert Marcuse professzor vezetésével véget vetünk a fogyasztási civilizációnak” [Nanterre]; „Marx, Marcuse és Mao zászlaja alatt – előre egy nem represszív civilizációért” [Besançon]; „Marcuse a szabadság és az egyetemes szeretet prófétája” [Lyon]. A legnagyobb sikere azonban a legrövidebb és legrejtélyesebb jelszónak volt: a „plusz”-jelekkel összekötött három M-nek, amelyek Marx, Marcuse és Mao Ce-tung nevét jelölték. Ezek kapcsolatát a következő, immár hosszabb és mohamedán szellemben megfogalmazott jelszó volt hivatott megmagyarázni: „Marx az isten, Marcuse az ő prófétája, Mao a kardjuk” (Borgosz 1974: 10).

Ugyanakkor Németországban az 1968-as események egy markánsan anti-pszichoanalitikus, sokkal inkább a szovjet kultúrtörténeti iskola alapjain nyugvó elméleti hagyományt, a német kritikai pszichológiát termelték ki. A Berlieni Szabad Egyetem 1947-ben jött létre Nyugat-Berlinben a Ford Alapítvány támogatásával annak hatására, hogy a baloldali egyetemisták követelték az egyetemi rendszer reformját. A Szabad Egyetem megalakulása után rögtön rengeteg, a baloldali politika iránt elkötelezett hallgató jelentkezett át főleg a Humboldt Egyetemről, de az elkövetkező évtizedekben is sok baloldali hallgató jelentkezett a nyíltan progresszív rendszerben működő egyetemre. Az egyetem pszichológia intézetében már 1968 előtt jelentős volt a pozitivistá pszichológia kritikája, de az 1968-as események hatására kezdődött meg az intézetben a német kritikai pszichológia kereteinek kidolgozása (Tolman 2003 [1994]: 4–17), elsősorban a Pszichológia Intézet oktatója, Klaus Holzkamp által.

Az irányzat nem a *mainstream* pszichológiával szemben határozta meg magát, hanem a *polgári* pszichológiával szemben (Tolman 1991). Az érvelés szerint a *mainstream* szó használata kiüresíti a kritikát, és egy meghatározhatatlan, igazán nem is létező diszciplínát azonosít, míg a kritikai pszichológiai hagyomány a polgári pszichológia *status quo*-fenntartó szerepére összpontosít. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a hatalom, ami a polgári pszichológiában működik, nem egyszerűen hatalom, hanem a tőke hatalma. Ugyanakkor a német (berlini) kritikai pszichológiai hagyomány karakteresen a freudomarxizmussal (mondhatnánk a frankfurti kritikai pszichoanalízissel) is szembehelyezkedett (Holzkamp 1991). Holzkamp és követői

(Vigotszkijt és a szovjet pszichológiát követve) amellet érveltek, hogy a freudomarxisták ideologikus polgári elméleteket építettek be a marxizmusba, mintha annak nem lenne önmagában adekvát válasza a pszichológiai kérdésekre. Ugyanakkor Holzkamp (2013 [1988]) hangsúlyozta, hogy a kritikai pszichológia a pszichoanalízis mintájára csak „szubjektumtudományként” képzelhető el. A (német) kritikai pszichológiáról az volt az elképzelés, hogy a forradalmi stratégia részeként működik majd, tehát míg a polgári pszichológia a kontroll tudománya, addig a kritikai pszichológia az emancipáció tudománya lesz (Maiers 1991), a társadalomtudományok, illetve a kritikai elméletek részeként az emberek emancipációjának, illetve a szenvedéstől való megszabadításuk eszközévé tud válni (Holzkamp 1977).

A német kritikai hagyomány részben a történeti materializmus evolúciós értelmezésére épült. Eszerint az emberi lét alapvető sajátossága annak társadalmi (*gesellschaftlich; societal*) jellege, ami különbözik az alacsonyabb rendű állatok társas (*sozial; social*) viselkedésétől. A kettő között egy evolúciós lépcső, úgynevezett dominanciaváltás (*Dominanzwechsel*) van. A társas állatok által belsővé tett információk a (társadalmi) munka által külsővé válnak (Holzkamp 1983). Például a ragadozókról szóló információk externalizálódnak a bunkósbot előkészítésében és megtartásában, amelyet ellenük lehet használni. Tehát a társadalmi munka és tanulás (az externalizálódott információk internalizációja), ami megkülönbözteti a társast a társadalmitól. A történeti materializmus értelmezésében a munka a természet kollektív, tárgyiasító megváltoztatása, a természeti erők irányítása a reprodukció előzetes biztosítása céljából. Ennek előfeltétele és hozadéka az externalizált tudás, ami a munka termékein keresztül kommunikáción adódik tovább intra- és intergenerációsan. A ragadozókról szóló információk externalizálódnak a bunkósbot elkészítésében és megtartásában, továbbörökítésében, illetve az új generációknak a bot használatára való megtanításában. Ez egyben az emberre nehezedő kognitív nyomást is jelent, hogy kifejlessze, hogy fokozottan képes legyen a térben és időben kiterjedt kapcsolatokat reprezentálni önmagának, szemben a közvetlenül jelenlévő ingerhelyzetekkel. Például, hogy magával kell vinnie a bunkósbotot, mert lehet, a folyón túl megtámadják. Ezek a reprezentációk pedig tanulóssal továbbadhatók. Tehát Holzkamp értelmezésében a társadalmi munka és a tanulás

elsődlegessége, ami megkülönbözteti a társas evolúciós lépcsőt a társadalmitól.

A polgári pszichológia viszont a saját kategóriáit úgy alakította ki, mintha egy evolúciós lépcsőfokkal korábbi szubjektumokat kívánna leírni, társas, de nem társadalmi szubjektumokat. A polgári pszichológia kizár magából minden historikus „nem pszichológiai” kategóriát. Az amerikai kísérleti szociálpszichológia például interakciós csoportokat vizsgál, míg a valódi szubjektumok személytelen munkamegosztási csoportokban (osztálytársadalomban) élnek. Holzkamp megfogalmazásában a polgári pszichológia az „absztrakt-izolált egyén antropológiája”. Magát mint értéksemleges, technikalizált prognózisokat felállító tudományt feltételezi, amivel neutralizálja a társadalmat. Ezáltal a pszichológia és a szociológia (itt Holzkamp leginkább a korabeli amerikai strukturalista-funkcionalista szociológiáról ír) egy bizonyos rendszerigazoló munkamegosztásban dolgoznak, miszerint a pszichológia egy társas szubjektum képével dolgozik, a szociológia pedig gyakorlatilag vagy figyelmen kívül hagyja a szubjektivitást, vagy a pszichológiából vesz át kategóriákat, hogy leírja azt, de mindkettő fenntartja a *status quó*.

A praxis szintjén a kritikai pszichológia a *cselekvési potenciál* fogalmán keresztül helyezte magát szembe a polgári pszichológiával (Holzkamp 2013 [1985]; Wolfgang 1991; Tolman 1991). A cselekvési potenciál egyaránt magába foglalja a cselekvő szubjektum objektív cselekvési körülményeit és azt, ahogy a szubjektum megéli és értelmezi az objektív körülményeit kognitív és emotív értelemben egyaránt. Az állat szükséglete egy biológiai deficit, amelyet a szükséglet tárgyára irányuló megfelelő cselekvéssel szüntet meg. Ha éhes, akkor keresgél, megtalálja a szükséges táplálékot, és elfogyasztja azt. Az embereknek azonban nincs ilyen közvetítés nélküli kapcsolatuk a szükségleteik tárgyával. Az élelemre szoruló ember és maga az élelem között nagyon összetett társadalmi kapcsolatok, az élelem előállítását és elosztását magában foglaló bonyolult munkamegosztás, valamint számtalan más kulturális attitűd és gyakorlat húzódik meg. Így az ember cselekvési potenciáljának mind objektív (társadalmi pozíció), mind szubjektív (belsővé tett kultúra) összetevője társadalmilag meghatározott. Tehát, hogy hogyan tudja saját szükségleteit kielégíteni más cselekvőkkel munkamegosztásban, társadalmi kérdés. Ebből

következően adott cselekvő cselekvési potenciája kétféle lehet *korlátozott cselekvési potenciál* és általános cselekvési potenciál, ezzel összefüggésben pedig a kritikai pszichológia megkülönbözteti az értelmezést és a *megértést*. A polgári pszichológia úgy állítja helyre a cselekvési potenciált, hogy segíti az értelmezést. Az „értelmezés” a szubjektum objektív helyzetének pragmatikus és stratégiaileg adekvát felfogása és a felfogás érzelmi viszonyulásának kialakítása. Magyarul, a polgári terápiás praxis arra irányul, hogy helyreállítsa vagy javítsa a szubjektum képességét arra, hogy kiaknázza a pozíciójából fakadó lehetőségeket, illetve hogy funkcionáljon a társadalmi munkamegosztásban a saját pozíciójából. Ezzel szemben a kritikai pszichológia célja a *megértés* és ezzel együtt az általános cselekvési potenciál elősegítése. A megértés a szubjektum társadalmi meghatározottságának felfogása és a felfogás érzelmi viszonyulásának kialakítása, az általános cselekvési potenciál pedig a rendszer megváltoztatására való képesség. A munkás, ha értelmezi a körülményeit és a polgári pszichológia értelmében egészségesen viszonyul hozzájuk, képes élvezni az életét egy bizonyos szinten és képes fejlődni a munkájában, mint egyéni életstratégia – általában a többi munkás kárára. A munkás, aki „értelmezi” helyzetét, nem tekinti azt neutrálisnak, és megérti, hogy a termelőeszközöktől való megfosztottsága történetileg alakult ki, meg is változtatható és ő maga tenni is tud ezért.

Ebben az értelemben érti tehát Holzkamp, hogy a kritikai pszichológia szubjektumtudomány (Osterkamp és Schraube 2013), olyan tudomány, mely az egyéni léthelyzet megértésével és cselekvési motivációval foglalkozik. Ez a tudományos megértés szempontjából azt jelenti, hogy a behaviorista vagy reflexológiai inger-válasz modell figyelmen kívül hagyja az ingerek és a cselekvések jelentését a szubjektum számára, ezáltal helytelen ok-okozati modelleket épít fel. A politikai cselekvés szempontjából pedig azt, hogy a kritikai pszichológia a forradalmi szubjektum pszichotechnikájaként képes működni – hasonlóan ahhoz, ahogy teljesen más alapokról a freudomarxizmus argentin iskolája képzelte el saját szerepét.

A PSZICHOLÓGIA-, ILLETVE PSZICHIÁTRIAKRITIKA

Az 1970-es évekre, mikor az 1960-as évek végi globális mozgalmi hullám és vele a nyugat-európai és észak-amerikai diáklázadások közvetlen hatása is elmúlt, a különböző reformmarxista irányzatok (a freudomarxizmus mellett Althusser vagy Lefebvre) intellektuális domináns pozíciója is véget ért. Ugyanakkor Franciaországban – részben a tömegmédia segítségével – néhány bölcsész olyan pozícióba került, hogy nemcsak az akadémiai életben határozták meg az intellektuális tétet, de a szélesebb nyilvánosság előtt is médiaszárnak kezdtek számítani. A fent említett Lacan mellett talán a legnagyobb hatású Michel Foucault volt. Foucault sok tekintetben kritizálta a reichi és a Frankfurti Iskolához tartozó freudomarxista világtelvezéseket és – a rá támaszkodó szerzőkkel együtt – az úgynevezett „pszichotudományoknak” (Rose 1999 [1989]: XIII) kritikai és történeti megközelítését dolgozta ki, megváltoztatva, amit a pszichoanalízisről, a pszichológiáról, a pszichiátriáról, pedagógiáról és az ezekhez kapcsolódó tudásokról és praxisokról gondolnak a szellemtudományokban.

Foucault még az 1960-as évek elején – első, úgynevezett archeológiai korszakában (Jászberényi 2001: 174–176) – írta meg első könyvét az örültség (bolondság) történetéről. A *bolondság története a klasszicizmus korában* (2004 [1961]) című könyvében Foucault azt mutatja meg, hogy annak a történetének megírása, hogy a különböző korszakokban hogyan bántak az elmebetegekkel, egy illuzórikus kontinuitást feltételezne a múlt és a jelen között. Ezért az örültség történetének – mint archeológiának – annak a történetének kell lennie, hogy hogyan jön létre az elmebetegség diagnózisa, és azon keresztül hogyan jön létre maga az elmebetegség. Foucault érvelése szerint a középkorban és a reneszánsz korban az örülettel szembeni viszonylagos tolerancia, az örület viszonylagos társadalmi integritása és vallásos értelmezése után az újkori racionalizmus idején az örültség az ész ellentéte lett, és olyan valami, amit ki kell zárni az ész vezérelte társadalomból. A 19. századtól a kizárás hatalomtechnikájának finomodásaként jön létre az elmebetegség diagnózisa, melyben az örültség már nem az ész ellentéte, hanem valami, amit az ésszel kell átvilágítani. Foucault érvelésében a tudományos és morális pszichiátria nem az elzárás hatalomtechnikáinak ellentéte, hanem azoknak a továbbfejlődése,

noha célja már a rehabilitáció és reintegráció. Ugyanakkor a pszichiátriai és pszichológiai diskurzusok megértéséhez meg kell értenünk azok történeti gyökereit a középkori lepratelepektől a *Hôpital générálon* keresztül a modern pszi-diskurzusokig.

Foucault az 1970-es években saját módszerét már geneológiának hívta, mint olyan módszer, ami arra irányul, hogy a jelen történeti viszonyrendszerét a felszínre hozza. E korszakában Foucault továbbgondolja azt a *Bolondság történetében* leírt tételét, hogy a 19. századig az őrültség nem volt az orvosi gondolkodás tárgya, és a hangsúlyt arra helyezi, ahogy a medikalizált őrültségdiskurzus (az őrültség elmebetegségekké nyilvánítása, osztályozása, a gyógyíthatóság feltételezése), mely először az elzárt intézmények belső világának racionalizálására és humanizálására szolgált, hogyan kerül ki az elzárt intézményekből és hogyan lesz része az „önmagaság technikáinak” (2000 [1982]) és a „hatalom mikrofizikájának” (2000 [1976]). Azáltal, hogy a pszichiátriai intézményrendszer a megelőzés és a reakció nevében pszichiátriai ismeretekkel látja el a lakosságot, a pszichiátriai diskurzus az egymás és önmaguk monitorozásának technikájává válik, amin keresztül hatalomgyakorlás technikái „lecsorognak” a személyi szintre (Foucault 1990 [1975], 2003 [1975], 2006 [1972]). Ahogy írja:

„A következőről van szó: az olyan társadalmakban, mint a miénk – de végeredményben bármely más társadalomban is –, a társadalom egészét sokszoros hatalmi viszonyok hálózák be, határozzák meg és építik ki. Ezeket a viszonyokat nem lehet sem megbontani, sem kialakítani, sem pedig működtetni anélkül, hogy igaz diskurzusokat állítanánk elő, gyűjtenénk össze vagy hoznánk forgalomba. A hatalom gyakorlása együtt jár az igaz diskurzusok valamiféle ökonómiájával. Ezek a diskurzusok ebben a hatalomban, belőle kiindulva és rajta keresztül fejtik ki a hatásukat. Rákényszerülünk arra, hogy az igazságot előállítsuk, a hatalmat pedig, különös módon, csakis az igazság előállításával tudjuk gyakorolni” (Foucault 2000 [1976]: 319).

Az egyes egyének (mentálisan) *egészséges és beteg* distinkció egymásra és önmagára alkalmazása, a családok tagjainak ön- és egymásra irányuló megfigyelése a pszi-diskurzuson keresztül szabályozza az egyének viselkedését, anélkül, hogy a hatalom működtetőinek bármiféle fizikai kényszert kellene alkalmaznia. De többről van szó, mint

a pusztá viselkedés szabályozásáról. Foucault szerint minden korban megvannak annak a technikái, ahogy az egyének felépítik, létrehozzák saját szelfjüket, oly módon, hogy beleilleszkedjenek az adott kor politikai-gazdasági rendjébe. Ahogy írja:

„Az önmagaság technikái, melyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy egyedül vagy mások segítségével a saját testén és lelkén, a saját gondolatain, viselkedésén és életmódján különböző műveleteket végezzen el, megváltoztassa önmagát, hogy ezáltal elérje a boldogság, a tisztaság, a bölcsesség, a tökéletesség vagy a halhatatlanság valamilyen állapotát” (Foucault 2000 [1982]: 346).

A 19. századtól, de főleg a 20. század második felétől annak lehetünk tanúi, hogy a pszichotudományokhoz kapcsolódó diskurzusok és tudások az önmagunk felépítésének alapvetői technikáivá válnak. A pszichotudományok adják annak keretét, szókészletét és ideáljait, ahogy az egyének magukkal foglalkoznak és magukat elképzelik, ebben az értelemben az önmagaság technikáinak egyik alapvető elemeivé válnak a 20. század második felétől. Foucault a pszichotudományokra vonatkozó munkássága összefoglalva arra irányult, hogy rámutasson, hogy a különböző, a kormányzáshoz kötődő diskurzusokban megjelenő szubjektumkép hogyan kapcsolódik a hatalomtechnikákhoz; valamint az, hogy a hatalom működtetőinek milyen képe van a szubjektumról, hogyan kapcsolódik a szubjektum saját magáról alkotott képéhez. Tehát míg a pszichoanalízis szelfpszichológiai iskolája például az egyes szubjektumok szelfformálódásának történetére helyezte a hangsúlyt, addig Foucault megfordította a kérdésselvetést, és azt kérdezte meg, hogy a pszichotudományoknak (pszichológiának, pszichiátriának, pedagógiának stb.) milyen történeti hatásuk van a szelfformálódásra, illetve milyen szerepük van abban, hogy a hatalom működtetői mikrohatalom-technikákkal kormányozzák a szelfformálódást. Ezáltal a pszichotudományoknak egy olyan képét dolgozta ki, melyben a pszichotudományok nem leírják a szelfet, hanem – legalábbis részben – létrehozzák azt, mégpedig az adott termelési és hatalmi viszonyoknak megfelelően. A pszichotudományokon keresztül a hatalom működtetői úgy hozzák létre a

szubjektumokat a neki tetsző módon, hogy azok tulajdonképpen saját magukat hozzák létre.

Foucault elképzelése nem volt sem előzmények, sem utóhatások nélküli. Az 1960-as évektől egyrészt nyilvánvaló vált, hogy a hagyományos forradalmi marxista elképzelés, tehát az állam bevétele már nem járható út. A szelf kormányzása a pszichológiai diskurzuson keresztül a hatalomnak egy olyan mikrofizikája, amely ellen a marxizmus hagyományos elképzelésével – az állam bevételeivel – nem lehet küzdeni. Másrészt az 1960-as évektől az idegenkedés a hatalomgyakorlás minden intézményes módjától jóval túlmutatott a marxizmuson. Már a 1960-as évek elejétől kiterjedt volt az antipszichiátria mozgalom, mely olyan szerzőket tekintett a sajátjának mint Erving Goffman és Thomas Szasz⁶. Goffman *Asylums* (1961) című esszékötete Foucault *A bolondság története* könyvével egy évben jelent meg, de jóval megelőzte Foucault geneológiai korszakát (Foucault-ról és Goffmanról ld. Berkovits 2003). Goffman azt tematizálta, hogy a pszichiátria képtelen megkülönböztetni azokat a tüneteket, amelyeket az elmeegógyintézetbe zárt „kívülről hozott”, tehát amelyek függetlenek az elmeegógyintézetben történő kezeléstől, azoktól, amelyeket maga a totális intézménybe való bezártsága okozott. Így részben a saját hatását patológiálja, nem kezeli, hanem létrehozza az elmebeteget. Talán nem véletlenül szintén 1961-ben jelent meg Thomas Szasz *The Myth of Mental Illness* (2010 [1961]) című könyve, majd ezt követte 1970-ben a *Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement* (1997 [1970]) című. Szasz lényegében amellett érvelt, hogy az elmebetegség betegségként való definiálása tudománytalan és arra szolgáló ideológia, hogy legitimálja a nem normatívan viselkedők elzárását és a rajtuk elvégzett orvosi beavatkozásokat. Betegség orvosi értelemben csak az, ami fizikailag-fiziológiailag detektálható, de az „elmebetegség” szóban a betegség kifejezés csak arra szolgál, hogy a pszichiáterek olyan kezeléseket vethessék alá a pácienseiket, mintha azok valóban fizikai értelemben betegek lennének. Szasz a pszichiátriát a valláshoz, a pszichiátriai gyógykezelést pedig a boszorkányüldözéshez hasonlította.

6 Született Szász Tamás.

Foucault mellett és 1984-ben bekövetkezett halála után több kutató is az ő geneológiai módszere alapján elemezte a pszichotudományokat (összefoglalóan lsd. Rose 1996a, 1999 [1989]; Miller és Rose 2008 [1988]). E könyvtárnyi irodalom ismertetése itt lehetetlen, de Nikolas Rose, Foucault talán legismertebb követője többek között azt elemezte, hidat képezve a foucault-i és a frankfurti elmélet között, hogy a Marcuse által leírt egydimenziós ember létrehozásban, aki a fogyasztáson keresztül határozza meg magát, milyen szerepe volt a pszichoanalitikus és pszichológiai tudásoknak. Illetve hogy a pszichotudományok hogyan hozták létre azt a tudást, ami megalkotja és reprodukálja a fogyasztó-szubjektumot, a fogyasztói társadalmak alanyát (Miller és Rose 2008 [1988]: 114–141). Továbbá, hogy a pszichológiai tudások hogyan épültek be a 20. század új típusú munkaszervezési módjaiba (Miller és Rose 1988). Illetve, hogy az „előrehaladott liberalizmus” (*advanced liberalism*) korszakában a piaci logika kezdi uralni a társadalomnak azokat a területeit is, ahol azelőtt bürokratikus vagy valamilyen szakmai logika vezérelt, és a pszichotudományok a pszichiátriai és ahhoz kapcsolódó intézményrendszereken keresztül már nem a veszélyt, hanem a kockázatot kezelik, tehát aszerint választják szét azokat, akik képesek magukat kezelni és akiket másoknak kell kezelniük, hogy mekkora jövőbeli kockázatot jelentenek (Rose 1996b).

Összességében a főleg Foucault munkásságára épülő pszichotudomány-kritikák a tág értelemben vett kritikai pszichológiai irányzatoknak azt a kérdését, hogy hogy jön létre a szubjektum a kapitalizmusban, azzal a kérdésfeltevéssel egészítették ki, hogy mi ebben a pszichotudományoknak a szerepe.

A KRITIKAI PSZICHOLÓGIA GYÖKEREI MAGYARORSZÁGON

A pszichoanalízis megszületése kétségkívül erősen kötődött annak környezetéhez a belső feszültségektől terhes Osztrák-Magyar Monarchiához. A Monarchia „magyar felének” pszichoanalitikusait jelölő „Budapesti Iskola” legjelentősebb alakja – egyben talán a pszichoanalízistörténet második legjelentősebb alakja – Ferenczi Sándor volt. Ferenczi pártoló tagja volt a Galilei Körnek, mely radikális diákokat

egyesített, főleg polgári radikálisokat, de a kör egyik alapítója volt Lukács György, titkára volt egy időben Rákosi Mátyás, és elnöke Polányi Károly is. Továbbá Ferenczi lett a világ első pszichoanalízis professzora, mikor a Tanácsköztársaság 1919-ben fölfüggesztette az egyetemi autonómiát, és Ferenczi kinevezését az új Pszichoanalitika Tanszék rendes tanári címére Lukács György népbiztoshelyettes írta alá (Erős 2001: 49–74).

Mindemellett Ferenczi nem volt se kommunista, se freudomarxista, és valószínűleg politológiai, illetve politikafilozófia-műveltsége is erősen hiányos volt. Ahogy e tanulmány elején is írtuk, Ferenczi társadalomfelfogását radikális pszichologizmus jellemezte, de ehhez kapcsolódva Ferenczi radikális politikai, illetve társadalomkritikai megfontolásai bizonyos értelemben megelőzték Reich és a Frankfurteri Iskola belátásait, még ha Ferenczi írásai morál- és kultúrakritikaiak voltak is, nem antikapitalisták. A Ferenczinél megjelenő „fölösleges kényszer” koncepciója lényegében megegyezik Marcuse „többletrepresszió”-koncepciójával, még ha Ferenczi megfogalmazása el is tér a freudomarxista szóhasználatától. Ferenczi már jóval Reich és Marcuse előtt felhívta a figyelmet a polgári háztartás karakterképző szerepére és egy nem, vagy legalábbis kevésbé „represszív” társadalom lehetőségére. Mint írja:

„A pedagógiai reform ideiglenes célja az lehetne, hogy a gyermeki lelket a fölösleges elfojtás megterhelésétől megóvjuk. A későbbi, jelentősebb feladat a társadalmi berendezkedések reformja lenne, amely lehetővé tenné a vágyrezdülések nem szublimálható részének szabad levezetését. [...] Számunkra a kultúra nem 'öncél', hanem egy lehetőleg célszerű eszköz a saját és mások érdekei közötti kompromisszum kialakítására” (Ferenczi 2000 [1938]: 62).

Ferenczi a pszichoanalízisben látta a társadalmi felszabadulás lehetőségét, amennyiben az segíti az egyén önismeretét gátló előítéletek felszámolását (Erős 2013). Érvelése szerint – mely a pszichoanalízis egyoldalú pszichológiai determinizmusához igazodott – a korábbi politikai forradalmakhoz képest, melyek a társadalmi rendszerben hoztak létre változást, a pszichoanalízis belső átrendeződést, ezáltal megkönnyebbülést hozhat az egyes individuumoknak, ezáltal pedig

egy jobb társadalmi rendszer lehetőségét is magában hordozza.⁷ Ferenczi – részben Freud által is osztott – utópiája a mindenki által elérhető pszichoanalitikus kezelés intézményrendszere volt, mely Ferenczi szerint önmagában társadalmi változáshoz vezetne azáltal, hogy az akkoriban csupán a burzsoázia, értelmiségiek és a felső középosztály számára hozzáférhető „szolgáltatás” szociális juttatássá válhatna. Az államilag támogatott ingyenes analízis kérdését az 1918-as nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson Freud is képviselte, melynek háttérében az első pszichoanalitikus állomás létrehozásának ígérete állt, ami Budapesten, magántámogatásból jött volna létre és a budapesti főpolgármester támogatását is élvezte. Ez az adott társadalmi környezetben részben azért is volt reális elképzelés, mert az első világháborús háborús neurózisok kezelése komoly társadalmi problémát jelentett, és a döntéshozók nyitottnak mutatkoztak a pszichoanalitikus gyógyítás iránt is, tervbe véve pszichoanalitikus alapon álló idegállomások felállítását (Borgos 2018). Előadásában Freud arra is kitért, hogy „a szegény embereknek ugyanúgy van joguk lelki segítségre, mint ahogy ma életmentő sebészi beavatkozásra” (Freud 2018 [1919]: 26), továbbá, hogy a szélesebb társadalmi rétegeknek nyújtott kezelés a korábbiaktól eltérő attitűdöt kíván meg a pszichoanalitikusok részéről: a szociális státuszhoz, iskolázottsághoz kell igazítani a pszichoanalitikus eljárásokat. Ferenczivel kapcsolat-

7 Ferenczi nem támogatta a marxizmus és pszichoanalízis összekapcsolásának lehetőségét, mivel túlságosan determinisztikusnak, az egyéni szabadságra veszélyesnek tartotta az előbbit – minden bizonnyal a szovjet rendszerrel azonosítva a „marxizmust”. Ferenczi számára a „liberálszocializmus” egy józan egyensúly kialakításának lehetősége volt, mely az anarchizmus és a kommunizmus között (vagy inkább aközött, amit Ferenczi – be kell látni igen naivan – gondolt az anarchizmusról és kommunizmusról) helyezkedik el, és amely a társadalmi jó mellett az egyén boldogságát is össze tudja békíteni. Mint írja: „Kell, hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, melyek közül az első a korlátlan individuális kiélést, a másik a társadalmi aszkézist hirdeti, egy józan individuálszocialisztikus irány, mely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitérésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentes, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja. [...] Ma a legvadabb szocialista vezér is újra csak rabszolgát nevel gyermekéből, ha családja körében a szabadságról fennen hirdetett elvek helyett zsarnoki önkényuralmat gyakorol, és a környezetét tekintélyimádáshoz szoktatja” (Ferenczi 1982 [1913]: 175).

ban meg kell jegyezni, hogy későbbi kritikai pszichológiai megállapításokkal szemben nem látta annak veszélyét, hogy az analízis beszűkítené az intervenció terét az egyéni szintre. Sőt, ahogy azt fentebb írtuk, az ösztönkésztetések tudatosításában, az intrapszichés konfliktusok feloldásában látta a személyiség felszabadításának a lehetőségét, mely szükségszerűen maga után vonja a társadalmi progressziót is. Ferenczi optimista álláspontját, mely szerint a mindenki számára hozzáférhető pszichoanalízis egyenes úton széleskörű társadalmi reformot is létrehozna, ma valószínűleg a kritikai pszichológia képviselői közül kevesen osztják. Ugyanakkor Ferenczinek a Freuddal való párbeszéde olyan folyamatokat indított el a pszichoanalitikus praxisban és elméletben melyek nyitottabbá tették a pszichoanalízist a nem domináns társadalmi csoportok számára (lsd. e lapszámban: Gaztambide 2022 [2014]).

A Tanácsköztársaság bukása után, miután Ferenczit kizárták a Királyi Orvosegyesületből, az 1922-es Nyugatban megjelent *Társadalompolitika és pszichoanalízis* (Ferenczi 1922) című szövegében elhatárolta a pszichoanalízist a (párt)politikától. Részben valószínűleg azért, mert Ferenczi a Tanácsköztársaságban betöltött pozíciója okán a pszichoanalízis kritikussal azzal próbálták meg azt diszkreditálni, tudománytalannak feltüntetni, hogy követőit radikális pártokkal hozták összefüggésbe.

A két világháború között a főleg Székely Béla és Kulcsár István nevéhez köthető *Emberismeret* folyóirat amellet, hogy teret adott különböző mélylélektani irányzatok képviselőinek, legfőképpen a reichi freudomarxista irányzatot képviselte, többek között József Attilának is több írása jelent meg benne. Ahogy Székely írja:

„A mélypszichológiai kutatás [...] nem állott meg [...] a dogmává merevedett fázisnál s ha megtagadva és az 'iskolából' kizártan is, tovább ment egy sorsdöntő lépéssel, amikor világosan felismerte a társadalomnak azt a hatalmas szerepét, amellyel az ember szerelmi életébe – a mindenkori uralkodó osztály érdekének szolgálatában – beleszólt és azt olyan végzetesen formálta ki, hogy erkölcsi, majd természeti törvénnyé próbálta emelni azt, ami csak társadalmi fikció” (Székely 1935: 78).

A második világháború után úgy tűnt, hogy a két háború között tevékenykedő, a társadalmi reformok felé elkötelezett, baloldali, legnagyobb részben városi zsidó pszichotudományos értelmiség számára elérkezett a pillanat, hogy az elképzeléseiket valóra váltsák. E csoport több tagja – például Mérei Ferenc – a háború előtt és alatt az illegális kommunista mozgalom tagjai voltak, és a pártegyesítés után a Kommunista Párt törekedett arra, hogy a szakmai intézmények, illetve azok döntéshozó pozíciói az irányítása alá kerüljenek (Kovai 2015), így Mérei 1945 és 1950 között valóban fontos szerephez jutott a magyar neveléstudomány és oktatáspolitikai intézményrendszerében: 1947-től a Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) irányítása alatt dolgozott a köznevelés progresszív átalakításán (K. Horváth 2021). Mérei többek között a kritikai pszichológia szempontjából legfontosabb pozíciója, hogy annak megszüntetéséig a Nékosz pedagógiai vezetője volt. A Nékosz pedagógiai gyakorlata, melyet egy gyerekpszichológiai kísérletre hivatkozva az „együttes élmény” (Mérei 1998 [1947]) kifejezéssel szokás összefoglalni, egyaránt támaszkodott a 20. század első felének magyar, népi irányultságú reformpedagógiájára, a nyugati marxizmusra, illetve demokratikus szocializmus elveire, a kortárs szovjet és „nyugati” szociálpszichológiára és Makarenkó pedagógiai belátásaira (Kovai 2017: 58). A Nékosz deklarált célja volt, hogy a gramsci értelemben vett „organikus értelmiséget” hozzon létre szegényparaszti pozícióból származó fiatalokból, az együttes élmény pedig ennek pszichotechnikája volt (Kovai 2017). Mérei számára a Nékosz leginkább afféle társadalmi laboratórium volt, melyben a fent említett hagyományokat a társadalmi progresszió és az organikusértelmiség-képzés szolgálatába tudta állítani (K. Horváth 2021: 84). Az alapvetően pedagógiai és csoportlélektani kísérletekből származó együttesélmény-koncepció a Nékoszban azt jelentette, hogy a pszichotechnika nem arra irányult, hogy a paraszti származású fiatalok integrálódjanak a városi értelmiségbe, hanem a különböző csoportfoglalkozásokon arra inspirálták őket, hogy saját önazonos és nem osztályidegen értelmiségi habitust alakítsanak ki (Kovai 2017), ezért a Nékosz csoportpszichológiájának, illetve pedagógiájának szerves része volt a saját osztályhelyzetre és habitusra való reflexió is. Mérei úgy vélte, hogy a csoportfoglalkozásokon interpszichés dinamikákban kialakuló demokratikus önren-

delkezés a későbbekben egyrésről segít kialakítani egy organikus parasztértelmiséget, másrésről létrehozza a demokratikus szocializmus „új típusú emberét”, ezáltal pedig megalapoz a demokratikus szocializmusnak magának is.

Az új társadalom létrehozásának kidolgozásában fontos szerep jutott a közoktatásnak:

„A közoktatási reformok legfőbb célja, az egyenlő közoktatás megteremtése és a munkás-paraszt származású gyerekek iskolai mobilitásának elősegítése nem ment végbe egyik napról a másikra, csupán az oktatási rendszer átalakításával. A nyolcosztályos általános iskolai képzés bevezetése és a tankötelezettség kiterjesztése – átmenetileg – rengeteg munkát adott a frissen kiépült pszichológiai intézményhálózatnak. Az 1948. év folyamán – amikor a nyolcosztályos általános iskola első végzősei a pályaválasztáshoz érkeztek – a pszichológiai kutatóintézetek nagy apparátussal vizsgálták, mi lehet az oka a munkásosztálybeli fiatalok iskolai lemorzsolódásának, miért nem akarnak továbbtanulni, hogyan alakult a reformok után az iskolák szociális összetétele. A pszichológiai képességmérések az ún. Révai-program keretében történtek, amelynek célja az volt, hogy a munkás- és parasztszármazású gyerekeket minél nagyobb számban irányítsa középiskolákba” (Kovai 2016a: 2011).

A Révai-programot – mely az addigiaknál radikálisabb reformot javasolt – lefűjták, a problémát pedig adminisztratív eszközökkel kezelték – először a tankötelezettség 15 évre emelésével, aztán bevezették az osztály alapú felvételi kvótarendszert a középiskolákban és a felsőoktatásban. Továbbá 1949-ben a Nékoszt a Párt (tartva annak autonómiájától [Kovai 2017: 58]) beolvasztotta a diákotthonok rendszerébe, ezzel lényegében megsemmisítette. Méreit pedig kinevezték a közvetlen pártirányítás alatt álló, a közoktatási reformok pedagógiai tartalmának kidolgozásáért felelős Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) élére, ahol fontos gyermeklélektani és pedagógiai kutatások, illetve könyvkiadások zajlottak (Kovai 2016a; Borgos 2006; Knausz 2006) abban a szűk két évben, amíg létezett. Nem sokkal ezután a Vigotszkijt is egy időre diszkreditáló 1936-os szovjet pedológiai rendelet Magyarországon 1950-re éreztette a hatását, mely miatt

bezárták az ONI-t és felszámolták a magyar pszichológia csaknem teljes intézményrendszerét. Noha Mérei maga is többször felszólalt az úgynevezett „pszichologizmus” ellen, végül ő maga is kegyvesztetté vált. A magyar pszichológiai színtér jelentős része eltűnt vagy átmenetileg megszűnt (mint pl. a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület), illetve alig pár intézmény maradt fenn.

Az enyhülés a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusához kötődött 1956-ban, amikor az új politikai irányvonal mentén a hazai pszichológia előtt kedvező perspektívák nyíltak (Kovai 2016a).⁸ Ennek hatása az egyetemi képzés reformjában és kiterjesztésében, intézményesülésben, a nemzetközi kapcsolatok kiépülésében, grandiózus víziókban (Pataki 1977), másként megfogalmazva a pszichológia modernizációjában (Erős 2016) mutatkozott meg. Az 1960-as évek kádári konszolidációjában a hazai pszichológia ugyan pártállami tudománypolitikai ellenőrzés alatt állt, mégis egyre kedvezőbb helyzetbe került. Az ellenőrzésért felelős akadémiai és minisztériumi „ellenőrök” a hozzáértés hiányában leginkább ideológiai, elvi szabályozásokat fogantatosítottak (Erős 2016). Viszont a kritikai gyakorlatok, a társadalmi érzékenység és tudatosság szempontjai – mint ahogy lent olvasható – már sokkal ambivalensebben érvényesülhettek. Ahogy írtuk, az 1960-as évek végére nyugaton a freudomarxista hagyomány bekerült a mainstreambe, illetve olyan, a pszichológusok felelősségét firtató kezdeményezések alakultak ki, mint a német kritikai pszichológiai iskola vagy az antipszichiátriai mozgalom. Különösen érdekes, hogy a 1970-es években a hazai tudományos közegbe is áthatolt ez a polémia, ami a nyugat-európaiktól elütő színezetet nyert az államszocialista közegen belül. Itthon a tudományos vita kifejezetten szűk térben zajlott és nem kapcsolódott autoritásellenes társadalmi megmozdulásokhoz. A vita különböző folyóiratokban jegyzett recenziók mentén és egy zárt kerekasztal-beszélgetés keretében zajlott, melyet Pataki Ferenc 1976-ban megjelent *Utak és válaszutak a mai szociálpszi-*

8 Az SZKP XX. kongresszusának apropóján Balatonfüreden tanácskozást tartanak a rehabilitált baloldali pszichotudományos értelmiségiek, köztük Mérei és az ONI volt munkatársai, ahol többen bírálják a szovjet minta kritikátlan követését. A forradalom után minden bizonnyal ezért, Mérei 1956-os – egyébként jelentéktelen – szerepére utalva 1958-ban 10 év börtönre ítélik, ám 1963-ban az általános amnesztiával szabadul (Kovai 2015).

chológiában című kötete indított el. Pataki akkor a MTA Pszichológiai Intézetét vezette, és a hozzászólók többsége (Erős Ferenc, Hunyady György, Garai Ferenc) az ő intézeti munkatársa volt. Bár ő maga kétségtelenül marxista volt, hitt a pszichológia autonómiájában, és elhatárolódott mindenféle deklarált pártérdek kiszolgálásától (Pataki 1967). Ez az akkori körülmények között általánosnak mondható attitűd jogos önvédelmi reakciónak tudható be, hiszen a politikai hatalom korábban egyértelműen kijelölte a legitim tudományos irányokat (mint például a pedológiai határozat és a pavlovizmus esetében). Érdekes módon a recenziók csak jóval később, a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1981-es számában jelentek meg, mivel a folyóirat szerkesztőbizottsága úgy döntött, hogy Erős Ferenc írását nem tartja közölhetőnek, és ezért a másik két írást (Buda Béla és Erdősi Sándor cikkeit) sem közli. Mindeközben az Erős tanulmányára reflektáló szövegek megjelenhettek (Izd. Antal 1980; Hunyady 1980). Erős később publikált recenziójában elismerte, hogy Pataki ugyan átfogó elméleti igényességgel írt, de nem tudott továbblépni a kétpólusú, banálissá váló érvelésen, mely szerint a szociálpszichológia „a tudomány ideológiája vagy az ideológia tudománya”. Erős újbaloldalnak számító érveket is képviselt, miszerint számára a szociálpszichológia itt-és-most zajlik, kritikaian és történetileg. A hazai közegben különösen izgalmasnak tűnő felvetés a marxizmus tudományos alkalmazhatósága, ami propagandaszinten ugyan kívánatos volt, de úgy tűnik, a hatalomnak sokkal inkább kedvezett egy olyan szociálpszichológia művelése, mely nem feszegette a hatalom kérdését és nem kísérelt meg radikális lépéseket. A kutatóknak pedig egy olyan szociálpszichológia tűnt megfelelőbbnek, ami lehetővé teszi az igényes és önálló tudományművelést anélkül, hogy veszélyeztetnék vele – nem túl stabil – tudományos pozíciójukat. Ezeknek az elvárásoknak teljesen megfelelt az amerikai közegben virágzó pozitivista szociálpszichológia (Máriási 2019). Erős (1996) úgy találta, a marxista pszichológia csak nevében próbált megfelelni a marxizmusnak, valójában az amerikai módszertani és technikai szuperhatalom kegyeit keresi. A kerekasztal-beszélgetés során az éles hangú kritikát jegyző Erős többségében támadással találta szemben magát. Megszólalt Mérei is, aki egyetértett Patakival a kritikai szempontban, az ő kiindulópontja elsősorban az volt, hogy „mit kíván a nép a szociálpszichológiától” (Vitányi 1979). A szociálpszichológia szerepe

Mérei akkori elképzelésében az lett volna, hogy „az átalakulás időszakában” tisztes távolságból segítse az embert az intézményekkel együttműködni és megérteni őket. Ehhez a családokban, munkahelyeken megszervezett terepmunkát látta szükségesnek. Erős felvetéseit olvasva talán érthetőnek tűnik a tudományos közeg ellenállása, ahol csupán rövid ideje vált lehetségessé a társadalmi kérdések vizsgálata, és nem telt még el hosszú idő az 1956-os forradalom óta, melyben több pszichológus is részt vett és szenvedett el különböző szankciókat. Hiszen Erős azzal, hogy csak névleg marxista, valójában a Nyugat kegyét keresi nem csak a pszichológiát kritizálta hanem azt a társadalmat is, „amely pontosan olyanná formálja egyéneit, amilyennek a pszichológia leírja őket!” (Erős 1996: 67).

Az 1980-as évekből az 1979-től jelentős anyagi támogatással elindított társadalmi beilleszkedési zavarok (TBZ), vagyis deviancia-kutatások emelendők ki, melynek keretében pszichológusok mellett más társtudományok képviselői (szociológus, pszichiáter, orvos, közgazdász, jogász, pedagógus, történész stb.) vizsgáltak olyan égető kérdéseket, mint az alkoholizmus, öngyilkosság, válás, veszélyeztetett fiatalok (állami gondozottak sorsa). A rendkívül átfogó interdiszciplináris kutatások vezetője Pataki Ferenc szociálpszichológus volt. Mindezek háttérében az a jelenség húzódtott meg, hogy az 1970-es évektől növekedtek a „deviációs jelenségek” (Andorka et al. 1986), és lehetetlenné vált a Párt számára a mindenki által érzékelt társadalmi elégedetlenség, rossz közérzet leplezése, ami a rendszer fokozatos leépüléséből fakadt (Kovai 2016b). Az évtized végétől 1985-ig a Tudománypolitikai Bizottság megbízásából kezdődtek az interdiszciplináris kutatások, melyekre intézményi tevékenységeket, szakpolitikai koncepciókat terveztek kialakítani. A kutatási eredményeket konkrét gyakorlati intézkedések követték: családvédelmi központokat, krízisintervenciós intézeteket hoztak létre, és öngyilkos-gondozási modellt dolgoztak ki. Tulajdonképpen a pszichológiai tudásra intenzíven építő szociálismunkás-képzés és családvédelmi központok ezeknek a robusztus kutatásoknak köszönhetik életbelépésüket (Kovai 2016b). A korszakra jellemző, hogy az okokat firtatva felmerült, hogy felelős-e a szocializmus a TBZ-ért. Ám az a konklúzió született, hogy el kell kerülni azt, hogy a szocializmus okolásában fulladjon ki a jelenségek értelmezése, így a kérdést depolitizálni kell (Andorka et

al. 1986). Nem hiába szerepelhetett az óvatos depolitizálási szándék a kutatási beszámolóban, hiszen a mai szemmel társadalomtudomány aranykorában született gazdag kutatások az államszocializmus válságára irányították a társadalom figyelmét (Kovai 2016b). Ugyanakkor egy kifejezetten ideális környezet alakult ki ahhoz, hogy rendszerkritikus, az egyéni problémák hátterében a társadalom diszfunkcióit láttató (gyakorlatilag kritikai) pszichológiai magyarázatok és nézőpontok érvényesülhessenek.

Az 1960-as évektől kezdve a pszichológiai segítségnyújtás intézményi háttere is fokozatosan kiépült az egészségügyben. Az 1960-tól 1980-ig tartó időszakban műhelyszerűen, izoláltan működtek a pszichoterápiás központok, és pártösszeköttetéssel bíró vezetők biztosították a „megtúrt” státuszt. A rendszerváltás utáni időkhöz képest összehasonlíthatatlanul szélesebb körű volt az állami pszichoterápiás ellátás, továbbá mivel a pszichológusok közalkalmazottak voltak, érdekelték voltak az ilyen pszichoterápiás szolgáltatások fejlesztésében (Harmatta 2006). A pszichoterápiás kultúra terjedésében kulcsszerepet játszottak a szakmában alulról, félhivatalosan, a hatalom engedélyével, de ellenőrzésével szervezett Pszichoterápiás Hétvégek 1974 és 1986 között. 12 év alatt összesen 26 Pszichoterápiás Hétvége került megrendezésre, mindig vidéken, és az események lehetőséget biztosítottak új (főleg csoport)módszerek kipróbálásának, illetve teret biztosítottak egy rendszeres szakmai platform kialakulásának. Az 1980-as évektől számos pszichoterápiás osztály épült ki főként a fővárosban, de vidéken is egyaránt, ami ígéretes, de rövid ideig tartó fellendülésnek bizonyult, hiszen a rendszerváltás után többségüket megszüntették.

Bár nem a szakma kulcsintézményeként tartották számon, mégis érdemes megemlíteni a Csanyiki Pszichoterápiás Osztályt, amely 1990-ben alakult meg a korábbi KISZ oktatási épületben Vas József vezetésével. Az osztály szemléletében felfedezhető a hatalmi viszonyokra (intézményi, tágabb társadalmi) és a mentális problémák mögött megbújó súlyos társadalmi nehézségekre való tudatos reflektálás. Csanyik a hagyományos kórházi keretektől eltérő kísérletező, improvizatív attitűdöt képviselt, amitől hol szakmaiatlannak, hol „vásott kölyöknek” titulálták. Az intézmény munkájáról beszámolva Vas (2017) lefesti, hogy a rendszerváltás mennyire megviselte a tér-

ségben élőket gazdaságilag, egzisztenciálisan és mentálhigiénésen is, hiszen a szocialista nagyipar összeomlása a borsodi munkásokat érintette országosan a legdrasztikusabban. Ennek hatása egyértelműen jelentkezett a pszichoterápiás osztályon, hiszen a betegek jó része közülük került ki. Csoportfoglalkozásaik szociodinamikusak voltak, ami lényegében olyan tevékenységeket takart, amiket az emberek az elsődleges közösségeikben mindig is műveltek: történeteket meséltek, játszottak, sportoltak. Vas úgy látta, hogy a gazdasági folyamatokkal járó életmódváltozás hozzájárult a kisközösségek felbomlásához, az egyének izolációjához, amit a pszichoterápiás osztály ellensúlyozott. A hatalomnak való kitettség ugyanakkor nem csupán a betegek életében volt megragadható, hanem Vas beszámolójából betekintést nyerhettünk a rendszerváltás utáni politikai berendezkedés egészségügyet érintő döntéseire is. A visszafogott megfogalmazásban a kapitalizmus kritikáját sejthetjük: „az eredeti tőkefelhalmozás mellékhatásaként terjedő szociális elnyomorodás termeli a testi-lelki betegek tömegeit, másrészt a javak elosztásából egyre kevesebb jut a kórházaknak” (Vas 2017: 31).

KRITIKAI PSZICHOLÓGIA MA

A kortárs kritikai pszichológiai diskurzust figyelve a kritikai pszichológiával foglalkozók sokszor leegyszerűsítő állításokat fogalmaznak meg, melyek elterelik a figyelmet a kritikai pszichológia valódi kritikai potenciáljáról, mivel egy „szalmabáb-pszichológiát” kritizálnak, mely az úgynevezett „mainstream” pszichológia szempontjából is leegyszerűsített, illetve meghaladott. A leggyakoribb, hogy a kortárs „mainstream” pszichológia nem ismeri a *társadalmi*, csak a *társast*. Ez megnehezíti a kritikai pszichológia meghatározását, mert a kritikát a valóban velünk élő esszencialista, történelmietlen egyénlélektanokra szűkítik, ezáltal implicit vagy explicit olyan belátásokat neveznek *kritikainak*, melyek már a *mainstream* részei. Ilyen például a társadalmi kontextus figyelembevétele, melynek bemutatására a számos alterület közül itt a klinikai szakpszichológiára szorítkozunk – főleg azért, mert a szalmabáb-érvelések egyik gyakori jellemzője,

hogy *pszichológiát* mondanak, de az az elemzés alapján klinikai (vagy tanácsadó) szakpszichológiát értenek alatta.

A BA, a klinikai MA valamint a klinikai felsőfokú szakképzés törzsanyaga egyebek között Comer (2005 [1992]) alapkönyve, *A lélek betegségei*, mely így fogalmaz az „abnormálisnak” nevezett viselkedéssel kapcsolatban: „természetének és következményeinek megértéséhez szükségünk van azok társadalmi kontextusának átlátására [...] tisztában kell lennünk a [...] körülvevő társadalmi közeg szerepével” (613). A gyakorlati klinikai szakemberrel kapcsolatban pedig hozzát teszi, hogy munkája „nem légüres térben történik” (613), melyet később tovább részletez: „a törvényhozás mellett a gyakorlati és kutatási tevékenységeiket az üzleti és gazdasági élet is befolyásolja” (633). Sőt, „szoros kapcsolatban állnak [...] jogi, igazságszolgáltatási és gazdasági rendszerekkel” (640). A szakemberhez fordulóról pedig a következőképp gondolkodik: „problémái társadalmi keretben keletkeznek, kezelésének jellege és végeredménye is ezen a nagyobb rendszeren keresztül érvényesül [...] gazdasági tényezőknek, társadalmi attitűdöknek stb. megfelelően” (640). Összességében azt mondhatjuk, hogy a kortárs klinikai szakpszichológiai mainstream része az a gondolat, hogy a rendellenes pszichés működés megítélése függ a helyes működésre vonatkozó társadalmi elvárásokhoz való illeszkedéstől, ahogy az a gondolat is, hogy ez a megítélés társadalomról társadalomra változik a normák és a kultúra hatására. A legtöbb elméletalkotó a „4 D”-ről beszél, azaz, hogy az adott viselkedés deviáns, distresszt keltő, diszfunkcionális, és jelent-e veszélyt (*danger*), valamint osztja, hogy a társadalmi értékek és intézmények határozzák meg a rendellenes pszichés működés tartalmát, míg azt a paradigmát, hogy az emberi viselkedés kulcsát a fizikai tényezők jelentik (pl. az agy biokémiai reakciói) csupán egy szűk csoport fogadja el. Mi több, a Comer-könyv itthon kiadatlan hetedik kiadása már explicite kimondja, hogy a mainstream hogyan építette be a korábbi kritikát: „mára a legtöbb klinikus figyelembe veszi a családi, a kulturális és a társadalmi kérdéseket, melyek tényezők fölött 35 évig elnéztek” (Comer 2009 [1992]: 83). A kurrens biopszichoszociális megközelítés pedig már azt mondja, hogy a rendellenesség „genetikai, biológiai, fejlődéses, érzelmi, viselkedéses, társas, kulturális és társadalmi hatások összjátékából alakul ki” (Comer 2009 [1992]: 84). A klinikus

és a kutató feladata tehát pont az, hogy a tényező egymáshoz viszonyított szerepét szemlélje (például genetikai hajlamosító tényezők, génváltozatok, kora gyermekkori veszteségélmények, negatív gondolkodási stílus és társas elszigetelődés talaján megjelenő depresszió), nem pedig az hogy, hogy neurotranszmitterek felborult arányával magyarázza a komplex emberi viselkedést.

Buda Béla (1986), a rendszerváltás előtti valamint az azt követő intézményesülő pszichoterápiás szcena egyik reprezentatív szereplője mindezt már 1984-ben történelmi perspektívába helyezte:

„A közfelfogás egyik nagyon szilárd, ősi eredetű előfeltevése, hogy az ember lelki, viselkedésbeli tulajdonságai voltaképpen biológiai eredetűek, veleszületettek, örökletes gyökerűek. Ez az előfeltevés lényegében a rendi társadalmaknak fontos ideológiai pillére volt. Ebből következik ugyanis, hogy a rendi kiváltságok örökölhetők, a fiú jogosan foglalhatja el atyja vagy az anyai ág rangját és hatalmát, azok a szükséges lelki adottságok, melyek ehhez szükségesen örökletesen megvannak benne. A 'vérében vannak'” (13).

E gondolatot végül a szocializáció felülértékeléséig viszi végig: „Az emberi személyiség bonyolult szociális és pszichológiai hatásrendszerben fejlődik, és nagyrészt ezek nyomán nyeri el szerkezetét és jellegzetességeit [...] a személyiség az adott kultúra és társadalom és a társadalmon belül is a közvetlen társas környezet képmása” (65).

Látható, hogy az a kritika, amit Holzkamp és a német kritikai pszichológiai hagyomány képviselői megfogalmaztak leginkább a kortárs amerikai behaviorizmus kapcsán – hogy a polgári pszichológia kizár magából minden „nem pszichológiai” kategóriát és az egy evolúciós értelemben anakronisztikus „társast” látja az emberi kapcsolatok szerveződési elvének, létrehozva ezzel az „absztrakt-izolált egyén antropológiáját” – a kortárs klinikai szakpszichológiára már nem igaz. Továbbá a kortárs mainstream pszichológia e kapcsolódása eltér azoktól a korábbi, például a korai pszichoanalitikusokra jellemző közeledési kísérletektől, amikor egy naiv társadalomkép keretében az egyénlélektan fogalmi kereteit próbálták társadalmi jelenségekre kiterjeszteni. Ahogy Vikár György pszichoanalitikus

pszichiáter az ortodox freudi-róhemi kultúráképtől merően eltérően megjegyzi: „a társadalmi formációknak önálló mozgástörvényeik vannak, amelyek nem vezethetők le az egyéneken és kiscsoportokban szerzett analitikus tapasztalatokból” (Vikár 1984: 218). De attól, hogy a pszichológia a polgári szociológia diskurzusaival párbeszédbe került, önmagában véve még nem lesz *kritikai*. Azaz, attól, hogy a pszichológia látja a társadalmat, még nem feltétlen látja *kritikusan* a társadalmat, és továbbra is vak maradhat például a kapitalizmusra és a saját abban betöltött szerepére.

Túllépve a klinikai szakpszichológia területén, az elmúlt három évtizedben számtalan különböző identitáspolitikai mozgalmakkal, illetve azok eredményeikkel kapcsolatos szakpszichológiai monográfia, tanulmánykötet és tanulmány látott napvilágot, amik arra engednek következtetni, hogy az identitáspolitikai mozgalmak *kritikai* beépültek a mainstream pszichológiai kánonba. Könyvtárnyi, valóban átláthatatlan mennyiségű irodalma van a feminista pszichológiának (lsd. pl. Unger és Crawford 1992; Stewart és Dottolo 2006), az LGBTQ-pszichológiának (lsd. pl. Moreno et al. 2020; Horne 2020), a fehértől eltérő színű népeesség pszichológiájának (lsd. pl. Comas-Díaz 2007), vagy az interszekcionalitás pszichológiájának (lsd. pl. Harper, Jernewall és Zea 2004; Sarno et al. 2015). Ezek valóban *kritikai* pszichológiai kezdeményezéseknek tűnnek, ha abból indulunk ki, hogy Ian Parker (2003) azt teszi a *kritikai* pszichológiai mércéjévé, mely szerint az a pszichológia *kritikai*, amely, az ő kifejezésével élve, meghaladta az „áthúzott pszichológiát”, avagy „ Ψ ”-t, és képes tudatosan kívül helyezkedni a pszichológusok tudományos vizsgálódásainak korábbi változatain.

Viszont ha ettől eltérően a *kritikaiság* munkadefiníciójához szűrőként használhatjuk Némedi Dénes kritériumait (Némedi 1998: 269–270, idézi Éber 2012: 25) akkor más következtetésre jutunk:

1. „a kritika nem önmagában egy intézményre, csoportra, gondolati képződményre irányul, hanem egy történelmi értelemben átfogó képződményre pl. társadalmi alakulat, politikai rendszer
2. a kritika radikális, nem pl. egy intézményt szeretne megjavítani
3. a kritika normatív szempontjait nem kívülről veszi, hanem az adott átfogó képződmény legfontosabb működési mechanizmusai-

ból indul ki, és mintegy azokból kibontható normatív elveket szegezi szembe a képződmény tényleges működésével”

Ebből a perspektívából attól még nem kritikai az a pszichológia, amely pusztán jobban beemeli a társadalmat a gondolkodásába (vö. pszichoszociális tanulmányok [Frosh 2003]). Ennek nyomán a kritikai pszichológiának olyan totális, radikális és immanens kritikát megfogalmazó pszichológiákat nevezhetünk, melyek így modernekek, antikapitalisták és a társadalmi élet mechanizmusaiból merítik a kritikájuk normatív bázisát.

Ennek alapján megkülönböztethetünk *polgári-liberális kritikai pszichológiát* (vö. Parker 2009), mely, ahogy arra Ian Parker (2020) felhívja a figyelmet, egy lett a jelenlegi diverz és szerteágazó pszichológiatudomány irányai közül, és megkülönböztethetünk *antikapitalista* vagy *rendszerkritikus* kritikai pszichológiát. Ebből a nézőpontból a polgári-liberális kritikai pszichológia annak a neoliberais és identitáspolitikai fordulatnak a részének tekinthető, melyet úgy szoktak megfogalmazni, hogy a kapitalista munkaszervezésnek, intézményrendszernek és ideológiai apparátusnak részévé vált annak kritikája, tehát *status quo*-fenntartó „belső” (*systemic*) kritikája alakult ki (Boltanski és Chiapello 2007 [1999]; Csányi és Kováts 2020; Žižek 1989). Ebben az esetben, bár számos polgári-liberális kritikai pszichológia áll rendelkezésünkre, de ezek magát a *rendszer egészét* nagyrészt nem tematizálják. Helyette sokszor apóriában végződnek, nem oldják fel, mit értenek rendszer vagy struktúra alatt. Közelebbről megvizsgálva, egyéb önálló struktúráképző tényezőket (rassz, gender, jövedelmi helyzet) tesznek vizsgálhatóvá, hiszen a „*social structure*” fogalmába tágan értve bármi tömöríthető: erőforrásokkal való ellátottság, hatalmi-politikai erőviszonyok, osztály, gender, rassz vagy épp az a társadalmi tér, melyet a viszonyok kijelölnek. Mintha az történne ezekben a polgári-liberális kritikai pszichológiai szövegekben, hogy több, pontosabb leíró nyelvet hoznának létre az elnyomás egyéb formáinak elemzésére, ám a tágabb társadalmi viszonyrendszerrel (a kapitalizmussal) a legkritikább esetben hozzák kapcsolatba azokat (vö. Tuffin 1984). Ezáltal megőrzik (az általuk kibővített) részdiszciplína rendszervak kategóriáit, s így semlegesek maradnak a kapitalizmus kritikájában. Ahogy az a német kritikai pszichológiában megjelenik, a pszichológia kategóriáinak dekonstrukciója

önmagában nem elégséges, amennyiben közben az osztályérdek és az általános cselekvési potenciál kategóriáit kikerüli. A politikai gazdaságtani hozzájáruló tényezőket nem mozgósító (kritikai) pszichológia semlegességével érvényesíti a társadalmi *status quót*: az egyén szubjektív fejlődési lehetőségeinek kiterjesztéséről (környezet megváltoztatása) való lemondás a másik általi korlátozást és determinációt erősíti. Ez a belátás megtalálható az angolszász kritikai pszichológia kései irodalmában is, mely kiemeli, hogy a foucault-i, illetve pszichológiakritikai belátás, mely szerint az igazság nem a hatalmon kívül „létezik”, a pszichológiára is érvényes: a pszichológus nemcsak a saját és kliensei érdekét szolgálhatja, hanem olyan reflektálatlan érdekeket is, melyek fenntartják a tőkés társadalmat (Prilleltensky és Nelson 2002). Akik az antikapitalista cselekvés felől akarják olvasni a kritikai pszichológia szövegeit, azokban a „mi a kritikai pszichológia” kérdése úgy is megfogalmazódhat, hogy *mivel helyezkedik szembe a kritikai pszichológia?* Ebben az értelemben, főleg ma, amikor a mainstream pszichológia olyannyira diverz, hogy nem is igazán létezik és sok helyütt magába olvasztotta az identitáspolitikai mozgalmak eredményeit, illetve párbeszédben van a (polgári) szociológiai diskurzussal, fontos kiemelni a német kritikai pszichológiai hagyomány belátásait, hogy a kritikai pszichológia nem a mainstream pszichológiával áll szemben, hanem a polgári pszichológiával, attól többé-kevésbé függetlenül, hogy az bioredukcionista vagy éppen durkheimianus, esetleg LMBTQ-inkluzív.

A kritikai szociológia felől nézve akár a pszichológiát művelőkre is lehet alkalmazni azt a boltanski belátást, hogy mint „egyszerű” cselekvők, a pszichológiát művelők sem ismerik, avagy félreismerik a valódi mozgatókat, bele vannak feledkezve gyakorlataik magától értetődőségébe: nem látják azt a társadalmi viszonyrendszert, ami meghatározza beállítódásaikat. Mivel a cselekvők a társadalmi munkamegosztás egy bizonyos pozíciójából szerzik a tapasztalataikat, rá vannak kényszerítve a pragmatizmusra azáltal, hogy folyamatosan a munkájuk által kell reprodukálniuk a saját életüket és másokét. „Például a kávéházi alkalmazott nem azon bosszankodik, hogy nem lett belőle professzor a Collège de France-on, hanem sokkal inkább azon, hogy kollégája nála három nappal több szabadságot kapott” (Boltanski 2008: 88–89, idézi Fáber 2018: 238–239). Tehát jellemzően

a cselekvők a „reproduktív pragmatizmus” keretében élik meg tapasztalataikat, ami gátat szab a rendszerszintű összefüggések felismerésének. Erre ugyanis jellemzően a szociológus képes, aki szakmájából adódóan a partikuláris nézőpontok köré fel tudja rajzolni az társadalmi viszonyrendszert. Hiszen még ha a különböző pszichológiák művelői gondolkodnak is a társadalom *felé*, a mindennapi gyakorlatban – főként a tanácsadásban és a klinikumban – nehéz a családi hatások szintjén túl gondolkodniuk. Ezáltal egyrésztől ahogy Foucault és a Foucault-ra hivatkozó pszichológiakritikai és kritikai pszichológiai szerzők hangsúlyozzák, a pszichotudományok szubjektumtechnikaként működnek. Ezekkel – ahogy azt fentebb írtuk – a pszichotudományok alkalmazói, köztük a segítő, terápiás és tanácsadó pszichológusok nemcsak saját és pácienseik érdekeit segítik elő, hanem termelik és újratermelik a kapitalizmus szubjektumát, ezáltal pedig fenntartják a rendszert – mind közvetlenül, mind az 1960-as évek pszicho-boomja, majd a 1980-as évek neoliberais átmenete után egyre hangsúlyosabban az önmagaság-technikáinak termelésével is. A pszicho-tudások anélkül lettek a rendszerkonform szubjektum termelésének és újratermelésének technikái, hogy erre szélesebb körű reflexió történt volna a pszichológián belül. Marxi megfogalmazással a pszichológusok „nem tudják, de mégis teszik”.

Ugyanakkor Boltanski – és a rá hivatkozó Fáber – gondolatait továbbfűzve azt mondhatjuk, hogy a pszichológusok olyan egyszerű – nem szociológus – cselekvők, akik szubjektumtechnikai tudást halmoztak fel és működtetnek. Ebben az értelemben pedig a pszichológia és a (kritikai) szociológia összekapcsolásának két merőben eltérő módja tűnik fel. Az egyik, ami már széles körben megtörtént és történik folyamatosan, a szociológiai megállapítások, fogalmak, nézőpontok integrálása a tágabb pszichológiai diskurzusba és az identitáspolitikai mozgalmak nézőpontjainak integrálásával a diverz pszichológia rengetegjében a különböző polgári-liberális kritikai pszichológiák (feminista, LMBTQ-inkluzív stb.) létrehozása. A másik, az *antikapitalista* kritikai pszichológia azon a felismerésen alapszik, hogy a kritikai pszichológia olyan szubjektumtechnika, mely képes lehet kitermelni és újratermelni az antikapitalista szubjektumot. Tehát a kritikai pszichológia művelője képes a felhalmozott szakértelmet az ellen a rendszer ellen fordítani, aminek keretében létrejött.

A (kritikai vagy forradalmi) historista-klinikai tekintet például Vigotszkij és munkái alapján történelemként tudja értelmezni „az” emberi psziché „törvényeit”, hiszen felhalmozott ismeretekkel rendelkezik befolyásolhatóságának, válaszra bírhatóságának megannyi konstellációjáról. A számos önismereti folyamat végigkísérésének tapasztalata, az elhárítások átdolgozása és az egyéb klinikai tapasztalat felhasználható, hogy a kényszert kényszerként, mégpedig legyőzhető kényszerként tudjuk azonosítani, nem a világ objektív törvényeként. Másképpen: egyéb diszciplínákkal együtt úgy tűnik, a pszichológia hozzá tud járulni annak a hitnek a lebontásához, mely miatt az egyén a maga tehetetlenségében eltűri és ahistorikusnak ismeri el az aktuális viszonyrendszert. Erre példa Mérei *Együttes élmény* koncepciója a Nékoszban. Mérei ugyan arra a kortárs amerikai szociálpszichológiára támaszkodott melyet a német kritikai pszichológiai hagyomány meggyőzően kritizált, de deklarált célja volt az interpszichés folyamatokon keresztül egy organikus demokratikus szocialista paraszttörtélmiség megteremtése. Ez a német kritikai pszichológiai hagyomány felől nézve egy kísérlet az általános cselekvési potenciál fejlesztésére a parasztság körében.

A német kritikai pszichológiai hagyomány korlátozó és általános cselekvési potenciál distinkcióját Illouz szavaival úgy lehet a kortárs történelmi szituációra értelmezni, hogy a jelenkori terápiás praxis a neoliberais önmegvalósítás gátjait patologizálja és próbálja elhárítani – ez a korlátozó cselekvési potenciál helyreállítása. A polgári-liberális kritikai pszichológia saját praxisába olvasztotta a belátást, hogy a nőknek, melegeknek vagy a fekete bőrűeknek ugyanúgy joguk van a neoliberais önmegvalósításhoz, mint a fehér heteroszexuális férfiaknak. Ezzel szemben az antikapalista kritikai pszichológia az általános cselekvési potenciál növelésével nem patologizálja a neoliberais önmegvalósítás gátjait, hanem segít reflektálni azok társadalmi-történeti kontextusára és a rendszer megváltoztatásának lehetőségére. Továbbá a freudomarxizmus argentin iskolája azt határozta meg a terápia – egyik – céljának, hogy a társadalmi viszonyokról introjektált tudattalan tárgyakapcsolatok terápiás reflexiójával megkönnyítse a jelenkori viszonyrendszeren túli gondolkodást – a posztkapalista fantáziák lehetőségét. Ahogy a német kritikai pszichológiai hagyomány meghatározta tehát, a kritikai pszichológia szubjektumtudomány – és

tegyük hozzá, szubjektumtechnika. A pszichológus részvétele a baloldali mozgalomban tehát lehetővé teszi, hogy a partikuláris nézőpontok köré lehessen rajzolni a tudattalan motívumok dinamikus rendszerét és a személyiségstruktúrát, melyek nemcsak meghatározzák az egyén világra adott reagálásait, hanem azt is, miként értelmezi és konstruálja a saját élményeit. A személyiségsszerveződésről felhalmozott tudás segíthet megérteni, hogy egyes munkások miért tudnak jobban reflektálni saját helyzetükre, cselekvőként fellépni és rezilienesebbnek lenni az osztálypozíciójukból fakadó hatásokkal szemben, míg mások hasonló osztálypozícióból ezekre kevésbé képesek. Ahogy e tanulmány elején Reich szavaival meghatároztuk, a kérdés, hogy egyes munkások hasonló osztály- és nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozícióban miért sztrájkolnak, mások miért nem?

A kelet-európai mozgalom tekintetéből kiemelten fontosak lehetnek Fanon belátásai a szolidaritást gátló gazdasági-ideológiai eredetű kisebbségi komplexusról. A kelet-európai félperifériás helyzetnek és függő gazdasági reintegrációnak a kelet-európai önképre gyakorolt hatásáról, egy speciális kelet-európai szelfről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre (pl. Böröcz 2020 [2006]; Gagyi 2014), és ezek a szövegek Fanon és Mérei felől újragondolva a forradalmi kelet-európaiság szubjektumtechnikáinak alapjaivá válhatnak.

Azonban ez a fajta kritikai pszichológia is adós marad annak vizsgálatával, hogy mi történjék az ellenhegemónia építése alatt az „egyéni szintű megsegítésekkel”. Azt mondhatjuk, a rendszerszintű változtatás igénye nem zárja ki az itt és mostban szenvedő embereknek nyújtott támogatás szükségességét. Sedgwich (1982: 42, idézi Thomas 2019: 322) kritikája alapján cinikus úgy kritizálni a pszichiátriát vagy a klinikai szakpszichológiát, hogy nem nyújt alternatívát a szenvedők számára. Másképp megfogalmazva: attól még, hogy kijavítani kívánjuk az úthibát, ami miatt sokan lábukat törték, az *itt és mostban* be kell gipszelni azokat a lábakat, amik már eltörték. Azaz a különböző szervezetekben jóléti és radikális célokért küzdő pszichológus a kritikai pszichológiailag reflektált gyakorlataival enyhítheti az emberi szenvedést. A pszichológus személyiséglélektani, csoportdinamikai, szociálpszichológiai, valamint intézménypsichológiai ismeretei továbbá alkalmazhatók a mozgalmatszervezés terén is. Fox (2019) leírja, hogy több rendszerkritikus aktivista szervezetben összeomlott a

politikai munka a személyes és a csoportfeszültségek miatt. Megoldásként hozza, hogy sok esetben ez elkerülhető volna, ha az aktivistáknak több rálátásuk volna a saját és mások érzelmi reakcióira, valamint, ha volna eszközük, hogy hozzáférhetővé tudják tenni ezeket a reakciókat önmaguk számára. Épp ezért úgy véli, önmagunk és a társadalom megváltoztatása kéz a kézben tud forradalmi lenni. Épp ezért a klinikai tapasztalat alapján az ismert Marx-idézetet (1977 [1852]: 105) átfogalmazhatjuk: az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt családi, közösségi, társadalmi és gazdasági körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék generációkon átívelő traumái, viselkedési mintázatai, sémái, személyiség szerveződési struktúrái, elhárító mechanizmusai, komplexusai, konvenciói (is) lidércnyomásként nehezeden az élők „agyára”.

A pszichológiai gyakorlat persze maga is adott intézményrendszeren belül létezik, így a kritikai pszichológia lehetőségei nem értelmezhetők anélkül, hogy rákérdeznénk, például Magyarországon milyen pszichológiai szolgáltatásokat nyújt az állam, kinek elérhetőek ezek a szolgáltatások, és hogy a piaci logika hogy határozza meg és alakítja a terápiás praxist (Izd. e lapszámban: Kiss és Csabai 2022). Ezeknek függvényében a fennálló rendszer milyen stratégiákra (és habitusokra) predesztinálja a pszichológusokat? Mik az alternatív gyakorlatok kialakításának lehetőségei a meglévő intézményrendszerben és mik az alternatív intézményrendszerek kialakításnak lehetőségei? Összességében azt mondhatjuk, hogy az antikapitalista szubjektumtechnika intézményi feltételei – egyelőre – hiányoznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abraham, Karl (1909). *Traum und myth*. F. Deuticke.
- Abraham, Karl (1991 [1921]). *Pszichoanalitikus tanulmányok a karakterképzésről*. Párbeszéd.
- Adler, Alfred (1994 [1933]). *Emberismeret: gyakorlati individuálpszichológia*. Göncöl.
- Antal Gábor (1980). Különös megoldás. *Magyar Tudomány*, 4, 294–296.
- Arfken, Michael (2020). Critical Psychology in an Age of Uncertainty. *AWRY Journal of Critical Psychology*, 1(1), 1–2.

- Arfken, Michael (2021). Towards a Critical Psychology of Hope. *AWRY Journal of Critical Psychology*, 1(2), 1–2.
- Bleger, Jose (1988). *Psicoanálisis y dialéctica materialista*. Ediciones Nueva Visión.
- Berne, Eric (2013 [1964]). *Emberi játszmák*. Háttér.
- Berkovits Balázs (2003). Foucault és Goffman – A humán tudományok működése. *Pro Philosophia Füzetek*, 5(4), 92–102.
- Boltanski, Luc (2008). *Rendre la réalité inacceptable. A propos de La production de l'ideologie dominante*. Demopolis.
- Boltanski, Luc és Chiapello, Eve. (2007 [1999]). *The new spirit of capitalism*. Verso.
- Borbándi János (2013). Társadalmi szintű nárcisztikus elhárítások következményei húsz évvel a rendszerváltozás után. *Lélekelemzés*, 8(2), 201–217.
- Borgos Anna (2006). „Egy mutatvány forgatókönyve”. Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből, nyilatkozatai és tanítványai tükrében. In: Borgos Anna és Erős Ferenc (szerk.), *Mérei élet-mű* (11–34). Új Mandátum Könyvkiadó.
- Borgos Anna (2018). Bevezetés. *Imágó Budapest*, 7(2), 4–6.
- Borgosz, József (1974 [1972]). *Herbert Marcuse és a harmadik erő filozófiája*. Kossuth.
- Böröcz József (2020 [2006]). A jószág máshol van: Az Európán belüli másság szabálya. *Replika*, 115–116, 69–97.
- Buda Béla (1986). *A személyiségfejlődés és a nevelés szociálpszichológiája*. Tankönyvkiadó Vállalat.
- Comas-Diaz, Lillian (2007). Ethnopolitical psychology: Healing and transformation. In: Aldarondo, Etiony (szerk.), *Advancing social justice through clinical practice* (91–118). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Comer, Ronald (2005 [1992]). *A lélek betegségei*. Osiris.
- Comer, Ronald (2009 [1992]). *Abnormal Psychology*. Worth Publishers.
- Csányi Gergely (2018). A pszichoanalitikus elmélet kritikai potenciálja ma. Mélylélektan és világrendszer-elemzés. *Eszmélet*, 120, 154–178.
- Csányi Gergely és Kováts Eszter (2020). Túl az excelszemplétű feminizmuson. Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *TNTeF*, 10(1), 39–66.
- Dahmer, Helmut (1975). Psychoanalyse als Gesellschaftstheorie. *Psyche*, 11, 992–1010.
- Dahmer, Helmut (1978). *Sándor Ferenczi: Leben und Schriften: Einleitung zu Sándor Ferenczi: Zur Erkenntnis des Unbewußten*. Kindler.
- Erikson, Erik H. (2002 [1950]). *Gyermekkor és társadalom*. Osiris.
- Erős Ferenc (2001). *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Új Mandátum.
- Erős, Ferenc (2013). Két Ferenczi-kézirat. *Imágó Budapest*, 3(3–4), 145–160.

- Erős, Ferenc (2016). Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből. *Múltunk*, 61(4), 57–71.
- Erős Ferenc (2018a). Szélgjegyzetek a kritikai pszichológiához. *Új Egyenlőség*, 2018. május 13. <https://ujegyenloseg.hu/szeljegyzetek-a-kritikai-pszichologiahoz/>
- Erős Ferenc (2018b). Lehetetlen küldetések. A pszichotudománynok és a marxizmus. In: Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.), *Marx... Interpretációk, Irányzatok, Iskolák (175–205)*. Napvilág.
- Éber Márk Á. (2012). A tolmács hangja. Milyen lenne Némedi Dénes társadalomelmélete? *Socio.hu*, 2012/2.
- Etkind, Alekszandr (1999 [1994]). *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa.
- Fanon, Frantz (2008 [1952]). *Black Skin, White Masks*. Pluto Press.
- Fáber, Ágoston (2018). *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Napvilág.
- Fehér Tibor (2018). Mégis mi köze van a pszichológiának az állami újraelosztáshoz? *Új Egyenlőség*, 2018. május 6. <https://ujegyenloseg.hu/megis-mi-koze-van-a-pszichologianak-az-allami-ujraelosztashoz/>
- Felkai Gábor (2007). *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. II. kötet*. Századvég Kiadó.
- Ferenczi Sándor (1922). Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, 17(1), 554–555.
- Ferenczi Sándor (1982 [1913]). A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból (158–174)*. Magvető.
- Ferenczi Sándor (2000 [1938]). Pszichoanalízis és pedagógia. In: *Ferenczi Sándor (61–66)*. Új Mandátum.
- Foucault, Michel (1990 [1975]). *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Gondolat.
- Foucault, Michel (2000 [1976]). A hatalom mikrofizikája. In: Sutyák Tibor (szerk.), *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések (307–330)*. Latin Betűk.
- Foucault, Michel (2000 [1982]). Az önmagaság technikái. In: Sutyák Tibor (szerk.), *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések (345–369)*. Latin Betűk.
- Foucault, Michel (2003 [1975]). *Abnormal. Lectures at the College de France 1974–75*. Verso.
- Foucault, Michel (2004 [1961]). *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz.
- Foucault, Michel (2006 [1972]). *Psychiatric Power. Lectures at the College de France 1973–74*. Palgrave Macmillan.

- Fox, Dennis; Prilleltensky, Isaac és Austin, Stephanie (szerk.) (2009). *Critical psychology. An introduction*. Sage.
- Freud, Sigmund (1982 [1930]). Rossz közérzet a kultúrában. In: *Esszék* (327–406). Gondolat.
- Freud, Sigmund (1987 [1939]). Mózes, az ember és az egyistenhit. In: *Mózes* (7–210). Európa.
- Freud, Sigmund (Freud 1990 [1913]). *Totem és tabu*. Gönczöl.
- Freud, Sigmund (1991 [1927]). *Egy illúzió jövője*. Párbeszéd.
- Freud, Sigmund (1992 [1901]). *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund (1994 [1933]). Pszichoanalízis és világnézet. In: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Könyvvelző Kiadó.
- Freud, Sigmund (1995 [1908]). Character and Anal Erotism. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 9* (167–176). Hogarth Press.
- Freud, Sigmund (1995 [1915]). Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (159–174). Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund (1995 [1921]). Tömegpszichológia és én-analízis. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (185–239). Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund (2016 [1908]). A „kulturális” szexuális morál és a modern idegesség. *Imágó Budapest*, 5(2), 37–52.
- Freud, Sigmund (2018 [1919]). A pszichoanalitikus terápia útjai. *Imágó Budapest*, 7(2), 19–27.
- Fromm, Erich (1970 [1932]). Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. In: Gente, Hans-Peter (szerk.), *Marxizmus, Psychoanalyse, Sexpol* (129–154). Fisher.
- Fromm, Erich (1993 [1941]). *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai.
- Frosh, Stephen (2003). Psychosocial Studies and Psychology. Is a Critical Approach Emerging? *Human Relations*, 56(12), 1545–1567.
- Gagyí Ágnes (2014). Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 21, 299–316.
- Gaztambide, Daniel J. (2022 [2014]). „A népért való pszichoterápia”. Freud, Ferenczi és a hátrányos helyzetű emberekkel végzett pszichoanalitikus munka. *Fordulat*, 31, 183–213.
- Goffman, Erving (1961). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
- Gough, Brendan; McFadden, Majella és McDonald, Matthew (2013). *Critical social psychology: An introduction*. Macmillan.
- Harmatta János (2006). A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása. *Pszichoterápia*, 15(1), 6–18.

- Harper, Gary W.; Jernewall, Nadine; Zea, Maria Cecilia. (2004). Giving voice to emerging science and theory for lesbian, gay, and bisexual people of color. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 10(3), 187–199.
- Holzkamp, Klaus (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Campus Verlag.
- Holzkamp, Klaus (1991). Psychoanalysis and Marxist Psychology. In: Tolman, Charles W. és Maiers, Wolfgang (szerk.), *Critical Psychology. Contributions to an Historical Science of the Subject* (81–101). Cambridge University Press.
- Holzkamp, Klaus (2013 [1985]). Basic Concepts of Critical Psychology In: Schraube, Ernst és Osterkamp, Ute (szerk.), *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* (19–27). Palgrave MacMillen.
- Holzkamp, Klaus (2013 [1988]). The Development of Critical Psychology as a Subject Science In: Schraube, Ernst és Osterkamp, Ute (szerk.), *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* (28–45). Palgrave MacMillen.
- Horkheimer, Max (1936). *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Alcan.
- Horne, Sharon G. (2020). The challenges and promises of transnational LGBTQ psychology: Somewhere over and under the rainbow. *American Psychologist*, 75(9), 1358–1371.
- Hunyady György (1980). Különös bíráló. *Magyar Tudomány*, 10, 799–800.
- Jászberényi István (2001). A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése. Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól. *Korall*, 5–6, 163–185.
- K. Horváth Zsolt (2021). Osztályhelyzet, együttes élmény, társas hatóképesség. Mérei Ferenc hozzájárulása a Nékosz gyakorlati pedagógiájához. *Fordulat*, 28, 78–100.
- Kis János (1967). Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei. *Magyar Filozófiai Szemle*, 11(6), 967–1017.
- Kiss Kata Dóra és Csabai Márta (2022). „Ez egy olyan szakma, amit megvásárolsz magadnak” A magyarországi pszichológusképzéssel kapcsolatos nézetek kvalitatív vizsgálata. *Fordulat*, 31, 215–243.
- Knausz Imre (2006). A magyar „pedológia” pere 1948–1950. In: Borgos Anna; Erős Ferenc; Litván György (szerk.), *Mérei élet-mű* (161–181). Új Mandátum.
- Krausz Tamás (2007). Lenin marxizmusa – összefoglaló tézisek. *Eszmélet*, 76, 53–68.
- Krausz Tamás (2008). *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág.
- Kovai Melinda (2015). Gyermekpszichológia Magyarországon 1945–1970 – avagy hová lett a pszichológiából a társadalom? *Imágo Budapest*, 4(2). Interneten: <http://imagobudapest.imagoegyesulet.hu/index.php/component/kk/?ww=cikk&id=62>.

- Kovai Melinda (2016a). *Lélektan és (köz)politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970.* L'Harmattan.
- Kovai, Melinda (2016b). Pataki Ferenc kutatási gyűjteménye. *Socio.hu*, 2016/1, 141–146.
- Kovai Melinda (2017). Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiai történet? : Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986. *Rep-lika*, 105, 53–68.
- Kővály Zoltán (2012). *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletek-től a pszichobiográfiai kutatásig.* Oriold és Társai.
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1977 [1902]). Mi a teendő? In: *Lenin válogatott művei. Első kötet* (103–245). Kossuth.
- Lisman-Pieczanski, Nydia és Pieczanski, Alberto (szerk.) (2015). *The Pioneers of Psychoanalysis in South America. An Essential Guide.* Routledge.
- Leontyev, Alekszej Ny. (1974 [1960]). A biológiai és a társadalmi tényezők az ember pszichikus folyamataiban. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.), *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában* (437–466). Gondolat.
- Losso, Roberto; de Setton, Lea S. és Scharff, David E. (szerk.) (2017). *The Linked Self in Psychoanalysis. The Pioneering Work of Enrique Pichon Rivière.* Karnac.
- Lukács György (1971 [1923]). *Történelem és osztálytudat.* Magvető.
- Lurija, Alekszandr R. (1974 [1971]). A pszichológia mint történettudomány. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.), *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában* (437–466). Gondolat.
- Maiers, Wolfgang (1991). *Critical Psychology: Historical Background and Task.* In: Tolman, Charles W. és Maiers, Wolfgang (szerk.), *Critical Psychology. Contributions to an Historical Science of the Subject* (23–49). Cambridge University Press.
- Marcuse, Herbert (1966 [1955]). *Eros and civilization.* Beacon Press.
- Marcuse, Herbert (1990 [1964]). *Az egydimenziós ember.* Kossuth.
- Marx, Karl (1977 [1852]). Louis Bonaparte brumaire 18-ája. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei* (8. kötet). Kossuth.
- Máriási Dóra (2019). *A magyar pszichológia emlékezete az 1950-60-as években. Az újraintézményesülés kritikai története.* Az ELTE Pszichológia Doktori Iskola-ba leadott kézirat.
- Máriási Dóra és Vida Katalin (2015). Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imago Budapest*, 4(2).
- Mérei Ferenc (1998 [1947]). Az együttes élmény. In: Erős Ferenc (szerk.), *Megismerés, előítélet, identitás* (65–81). Új Mandátum.

- Miller, Peter és Rose, Nicolas (1988). The Tavistock Programme: the government of subjectivity and social life. *Sociology*, 22(2), 171–192.
- Miller, Peter és Rose, Nicolas (2008 [1988]). *Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*. Polity.
- Moreno, Alexander; Ardila, Ruben; Zervoulis, Karyofyllis; Nel, Juan A.; Light, Earnest és Chamberland, Line (2020). Cross-cultural perspectives of LGBTQ psychology from five different countries: current state and recommendations. *Psychology & Sexuality*, 11(1-2), 5–31.
- Némedi Dénes (1998). Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSz*, 10(4), 390–397.
- Osterkamp, Ute és Schraube, Ernst (2013). Introduction: Klaus Holzkamp and the Development of Psychology from the Standpoint of the Subject. In: Schraube, Ernst és Osterkamp, Ute (szerk.), *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* (1–18). Palgrave MacMillan.
- Parker, Ian (2003). Jacques Lacan, Barred Psychologist. *Theory & Psychology*, 13(1), 95–115.
- Parker, Ian (2015). *Handbook of Critical Psychology*. Routledge.
- Parker, Ian (2020). Psychology Through Critical Auto-Ethnography: Instituting Education. *AWRY Journal of Critical Psychology*, 1(1), 3–13.
- Pataki Ferenc (1967). A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai. *Társadalmi Szemle*, 22(3), 77–96.
- Pataki Ferenc (1976). *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Akadémiai.
- Pichon-Rivière, Enrique (1971). *Freud: punto de partida de la psicología social*. Kézirat.
- Prilleltensky, Ian, és Nelson, Geoffrey (2002). *Doing psychology critically. Making a difference in diverse settings*. Palgrave Macmillan.
- Rank, Otto (1919). *Psychoanalytische Beiträge zur Mythenforschung*. Int. Psch. Bibliothek.
- Reich, Wilhelm (1933). *Charakteranalyse, Technik und Grundlagen für Studierende und praktizierende Analytiker*. Im Selbstverlage des Verfassers.
- Reich, Wilhelm (1970 [1933]). *The Mass Psychology of Fascism*. Simon And Schuster.
- Reich, Wilhelm (1983 [1933]). Karakteranalízis. *Medveténc*, 2–3, 201–206.
- Reik, Theodor (1946). *Psychological problems of religion. The Ritual*. Farrar, Straus & Co.
- Rey, Fernando Luis González és Martínez, Albertina Mitjans (2012). Three critical approaches to psychology in Latin America: Their rise and fall. In: Dafermos, Manolis; Marvakis, Athanasios; Mentinis, Mihalis; Painter, Desmond és Triliva, Sofia (szerk.), *Annual Review of Critical Psychology 10*

- *Critical Psychology in a Changing World II: Building Bridges and Expanding the Dialogue* (642–662). Discourse Unit.
- Rose, Nikolas (1996a). *Inventing Ourselves: Psychology, Power and Personhood*. University Press.
- Rose, Nikolas (1996b). Psychiatry as a Political Science: Advanced Liberalism and the Administration of Risk. *History of Human Sciences*, 9(1), 1–23.
- Rose, Nikolas (1999 [1989]). *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. Free Association Books.
- Róheim Géza (1999 [1934]). A pszichoanalitikus antropológia. In: Róheim Géza (67–150). *Új Mandátum*.
- Róheim Géza (2009 [1974]). Pszichoanalízis és antropológia. In: *Ádám álma* (139–170). *Múlt és Jövő*.
- Sarno, Elissa L.; Mohr, J. Jonathan; Jackson, Skyler D. és Fassinger, Ruth E. (2015). When identities collide: Conflicts in allegiances among LGB people of color. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 21(4), 550–559.
- Sedgwick, Peter (1982). *Psychopolitics*. Pluto Press.
- Stewart, Abigail J. és L. Dottolo, Andrea (2006). Feminist psychology. *Signs: Journal of women in culture and society*, (31)2, 493–509.
- Sullivan, Harry Stack (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. W W Norton & Co.
- Szasz, Thomas (1997). *Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*. Syracuse University Press.
- Szasz, Thomas (2010). *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. Harper Perennial.
- Steinitz, Vicky és Mishler, Elliot G. (2009). Critical psychology and the politics of resistance. In: Fox, Dennis; Prilleltensky, Isaac és Austin, Stephanie (szerk.), *Critical psychology. An introduction* (391–409). Sage.
- Székely Béla (1935). A mélylélektan szerepe a mai nevelésben. *Emberismeret*, 2(1) Különszám: A pszichoanalízis mellett és ellen, 78–86.
- Székely Zsófia (2018). Kritikai pszichológiát a szüléshez is! *Új Egyenlőség*, 2018. február 21. <https://ujegyenloseg.hu/kritikai-pszichologia-t-a-szuleshez-is/>
- Andorka Rudolf; Buda Béla; Donga Katalin; György István és Dús Ágnes (szerk.) (1986). *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Kossuth.
- Thomas, Philip (2017). Neoliberal Governmentality, Austerity, and Psychopolitics. In: Anna, Borgos, Ferenc, Erős, Júlia, Gyimesi (szerk.), *Psychology and Politics. Intersections of Science and Ideology in the History of Psy-Sciences* (321–328). Central European University Press.
- Tolman, Charles W. (1991). Critical Psychology: An Overview. In: Tolman, Charles W. és Maiers, Wolfgang (szerk.), *Critical Psychology. Contributions to an Historical Science of the Subject* (1–22). Cambridge University Press.

- Tolman, Charles W. (2003 [1994]). *Psychology, Society and Subjectivity: An Introduction to German Critical Psychology*. Routledge.
- Tuffin, Keith (1984). *Understanding Critical Social Psychology*. Sage.
- Unger, Rhoda Kesler és Crawford, Mary E. Crawford (1992). *Women and gender: A feminist psychology*. Temple University Press.
- Vas József Pál (2017). *Gyógyíts lelket a Csanyikban! Napló. Egy elmeorvos tévelygése. Újabb gondolatok a pszichoterápiáról*. Hydelight Event & Communication.
- Váriné Szilágyi Ibolya (1974). Előszó. In: Uő. (szerk.), *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában* (5–29). Gondolat.
- Vigotszkij, Lev Sz. (1979 [1935]). Internalization of Higher Psychological Functions. In: *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes* (52–57). Harvard University Press.
- Vikár György (1984). *Gyógyítás és öngyógyítás*. Medicina.
- Vitányi Iván (1979). A szociálpszichológia határai és lehetőségei – Szerkesztőségi kerekasztal-beszélgetés. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4, 385–393.
- Volkan, Vamik D. (2020). *Large-Group psychology: Racism, Societal Divisions, Narcissistic Leaders and Who We Are Now*. Phoenix.
- Žižek, Slavoj (1989). *The Sublime Object of Ideology*. Verso.